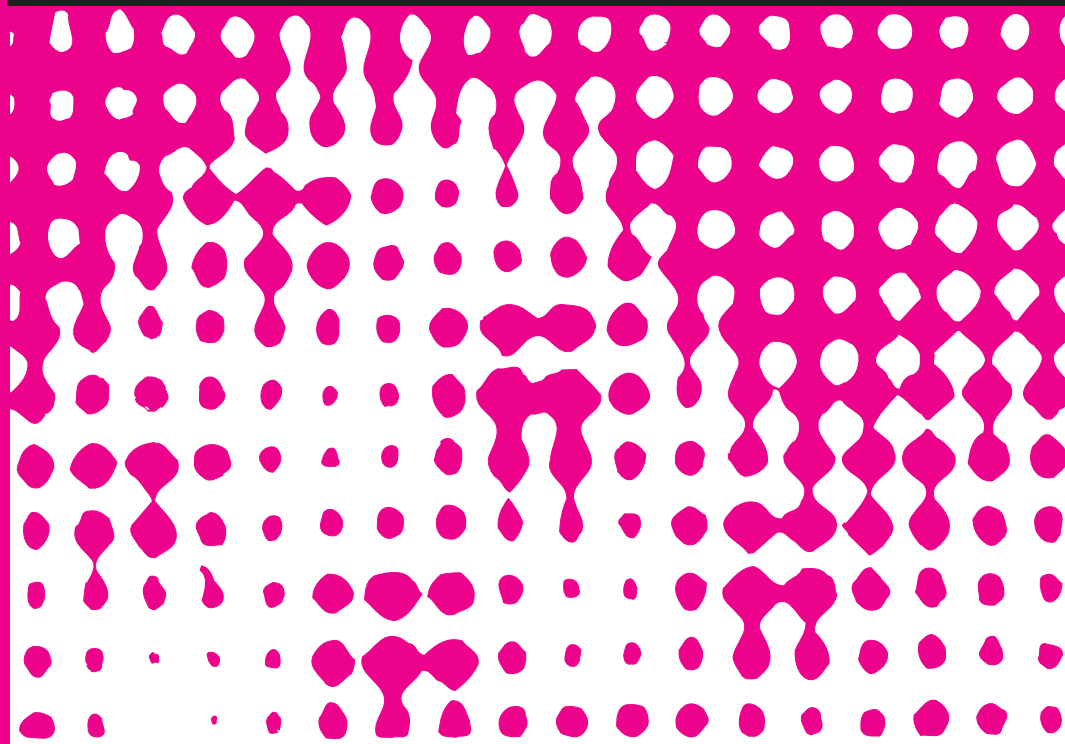

* DEMO 2008 GRAFIE 4

revue pro výzkum populačního vývoje

ČLÁNKY – ČLÁNKY - Milan Kučera: Padesát let hodnocení populačního vývoje České republiky ● Jiřina Kocourková: Současný „baby- boom“ v České republice a rodinná politika ● Jitka Rychtaříková: Nové metody demografické analýzy ● Petra Berrová: Zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítáních lidu na našem území v minulosti a dnes ● Eduard Maur: Přehled vývoje české historické demografie ● Branislav Šprocha: Úmrtnost rómskej populácie na Slovensku ● Květa Kalibová: Populace světa v letech 1950–2007 ●

SČÍTÁNÍ LIDU ● RECENZE ● ZPRÁVY ● BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

<i>Jiřina Růžková</i> : Úvod	229
<i>Milan Kučera</i> : Padesát let hodnocení populačního vývoje České republiky	230
<i>Jiřina Kocourková</i> : Současný „baby-boom“ v České republice a rodinná politika	240
<i>Jitka Rychtaříková</i> : Nové metody demografické analýzy	250
<i>Petra Berrová</i> : Zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítáních lidu na našem území v minulosti a dnes	259
<i>Eduard Maur</i> : Přehled vývoje české historické demografie	268
<i>Branislav Šprocha</i> : Úmrtnost rómskej populácie na Slovensku	276
<i>Květa Kalibová</i> : Populace světa v letech 1950-2007	288

SČÍTÁNÍ LIDU

<i>Pavel Čtrnáct</i> : Sčítání lidu 2011 už má legislativní základ	297
--	-----

RECENZE

Irsko o rovnosti (<i>Michaela Němečková</i>)	299
--	-----

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – Frankofonní země o demografii	301
--	-----

BIBLIOGRAFIE	303
--------------------	-----

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

Demografie je recenzovaný odborný časopis.

POKYNY PRO AUTORY

Redakce přijímá rukopisy v tištěné a elektronické podobě. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu, včetně e-mailu, a číslo účtu pro zaslání honoráře.

Rozsah příspěvku:

Textová část studie nesmí přesahovat 15 normostran (1 NS = 1800 znaků vč. mezer), tj. 27 000 znaků včetně mezer. Příspěvky do oddílů: Sčítání lidu, Diskuse a Přehledy nesmí přesahovat 8 NS, recenze 4 NS, zprávy a anotace literatury 2 NS. Je třeba, aby zasláná studie obsahovala abstrakt do 5 řádků (Ř), resumé do 20 Ř, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi – jeho odborném zaměření a názvy nejdůležitějších prací (do 5 Ř). Rukopis je třeba zaslat v textovém editoru Word, zdrojová data pro tabulky a grafy v programu Excel, obrázky a mapy ve formátu *.tif, *.jpg, *.eps (blíže **Zásady pro optimální podobu textu a citací**). Tabulky, grafy a obrázky je třeba zařadit do textu, jednotlivé strany musí být očíslovány.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Rozhodnutí o publikování rukopisu, resp. závěru redakční rady, je autorovi sděleno do 14 dnů po zasedání redakční rady. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Zásady pro optimální podobu textu a citací

A. Texty

Při psaní v textovém editoru PC Word je třeba dodržovat tyto zásady:

1. V nastavení odstavce používejte pouze zarovnání VLEVO (na levou zarážku) bez odsazení první řádky (k odlišení odstavce vynechat řádek).
2. Předřazení řádky, automatické úroveň číslování a vyznačování (např. u poznámek), nastavení typů odstavců pro různé druhy textů (titulky, podtitulky) je v dalším zpracování nepoužitelné (např. text poznámky, na kterou je v odstavci číselný odkaz, vypíste za tento odstavec mezi dvě volné řádky).
3. Vyznačování v odstavci (kurzivou, tučně) a používání indexů a exponentů bude do sazby korektně přeneseno.
4. Nepoužívejte (v nastavení vypněte) funkci, která nuceně přesunuje do další řádky jednohláskové předložky a spojky (a, s, z, v, k apod.), jež by jinak vyšly na konec řádky. Textový editor vsune do textu programové informace o tomto tzv. nuceném dělení, které nelze jinak než pracně odstranit.
5. Nepoužívejte různé druhy podtitků a barev pro úpravu textů, titulků, podtitulků a tabulek (u tabulek nepoužívejte dvojité čáry) a grafů.

Text bude v konečné úpravě zalomen v jiné velikosti a typu písma, do více sloupců a na jinou šířku sloupce než na tu, která je nastavena v textovém editoru, proto jakákoliv „grafická úprava“ v textu je zbytečná. Úroveň stupňů důležitosti, např. u titulků, podtitulků vyznačte (kurziva – vlnovkou, tučně – podtržením) ve vytištěném rukopise.

B. Grafy, obrazové soubory

1. Pro zpracování grafů je kromě požadovaného typu (sloupcový, spojnicový, bodový apod.) nutné připojit zdrojová data v programu Excel.
2. Všechny obrazové soubory – např. mapy, fotografie ukládejte mimo textový soubor samostatně ve formátech *.tif, *.jpg, *.eps s odkazem v textu (graf 1, schéma 1 apod.).
3. Pro další technologické zpracování je důležité, aby bitmapové soubory měly v požadované velikosti rozlišení 300 dpi (bodů na palec).
4. Podkladem pro tisk mohou být klasické černobílé fotografie na fotopapíru.

C. Pravidla citací a popisky

Příklady základních druhů citací:

Monografie

- Roubíček, Vladimír. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: Codex Bohemia. (U publikace s více než třemi autory se uvádí jen příjmení prvního autora, na ním následuje zkratka aj., u zahraničních publikací et al.)
- Hantrais, Linda (ed.). 2000. *Gendered Policies in Europe. Reconciling Employment and Family Life*. London: Macmillan Press.
- *Potraty*, 2005. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

Články v časopisech

- Bakalář, Eduard – Kovařík, Jiří. 2000. *Otcové, otcovství v České republice*. Demografie, 42, s. 266–272.
- Pokud je časopis stránkovan průběžně v celém ročníku, není nutný údaj o čísle.

Články ve sbornících

- Daly, Mary. 2004. *Rodinná politika v evropských zemích*. In Perspektivy rodinné politiky v ČR, s. 62–71. Praha: MPSV ČR.

Elektronické dokumenty

Je třeba uvést:

1. specifikaci média (on-line, CD ROM, databáze, datový soubor, disketa)
 2. datum stažení (cit. 29. 10. 2005)
 3. webovou adresu (dostupné z: <http://www.czso.cz>)
- Hoem, Jan M. *Why does Sweden have such high fertility?* Demographic Research (on-line), 13, (cit. 4. 9. 2005), dostupné z: <http://demographic-research.org/Volumes/Vol13/22/>

Přednášky z konferencí

Maur, Eduard. *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*. Příspěvek přednesený na konferenci Dějiny migrací v českých zemích v novověku. Praha, 14. 10. 2005.

Seznam literatury a odkazy

Jednotlivé položky jsou řazeny podle abecedy, více prací od téhož autora je řazeno sestupně od nejstarší k nejnovejší. Pokud má autor v seznamu v jednom roce více plůžek, rozlišují se přidáním písmen a, b, c... za rok vydání.

Příklad:

- Syrovátka, Augustin. 1962a. *Úrazy v domácnosti*. Česká pediatrie, 17, s. 750–753.
- Syrovátka, Augustin. 1962b. *Úmrtnost dětí v českých zemích na dopravní úrazy*. Časopis lékařů českých, 101, s. 1513–1517.

Odkazy v textu na seznam literatury

(Srb, 2004); (Srb, 2004: 36–37); (Syrovátka aj., 1984).

Popisky tabulek a grafů

Tab. 1 Pohyb obyvatelstva, 1990–2005

Graf 1 Pravděpodobnost uzavření sňatku svobodných žen podle věku, 1991–2005

Adresa redakce: Český statistický úřad, redakce Demografie, Na padesátém 81, 100 82 Praha 10 – Strašnice, telefon: 274052834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz, <http://czso.cz/csu/redakce.nsf/i/demografie>

CONTENS

ARTICLES

<i>Jiřina Růžková</i> : Introduction	229
<i>Milan Kučera</i> : Fifty Years of the Czech Republic's Population Development	230
<i>Jiřina Kocourková</i> : The Current "Baby Boom" in the Czech Republic and the Family Policy ...	240
<i>Jitka Rychtařiková</i> : New Methods of Demographic Analysis	250
<i>Petra Berrová</i> : Recording Ethnicity of the Population on Czech Soil in the Past and Now	259
<i>Eduard Maur</i> : A Brief Outline of the Development of Czech Historical Demography	268
<i>Branislav Šprocha</i> : Mortality of the Roma Population in Slovakia	276
<i>Květa Kalibová</i> : Population of the World in 1950-2007	288

POPULATION CENSUS

<i>Pavel Čtrnáct</i> : Population Census 2011 Has Received Legislative Background	297
---	-----

BOOK REVIEWS

Ireland on Equality (<i>Michaela Němečková</i>)	299
---	-----

REPORTS – BIBLIOGRAPHY

© Český statistický úřad 2008

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtařiková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., Ing. Josef Škrabal.

Časopis vychází čtyřikrát ročně, jeho plné znění za roky 2004–2006 je uveřejněno na internetu na:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/demografie>

Rokem 2007 Český statistický úřad vydává v angličtině elektronickou verzi **Czech Demography**, 2007, Vol. 1 dostupnou z: http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/czech_demography. Obsahem je výběr nejlepších článků, recenzí a přehledů z **Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje** z předešlého roku.

Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 53 Kč, roční předplatné včetně poštovného je 282 Kč.

Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.

Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 4/2008, ročník 50. Rukopis předán tiskárně 15. 9. 2008. Toto číslo vyšlo v listopadu 2008.

Vážení čtenáři,

před padesáti lety bylo vydáno prvé číslo časopisu **Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje**. Vznik tohoto časopisu měl pro českou, resp. československou demografii zásadní význam.

Časopis kolem sebe soustředil tým odborníků, kteří svými analýzami a nejrůznějšími informacemi mohli seznamovat naši i zahraniční odbornou veřejnost s problematikou populačního vývoje Československa a zároveň upozorňovat decizní sféru na úskalí a problémy vývoje obyvatelstva a spolupodílet se tak i na jejich řešení.

Padesátiletí našeho časopisu se stalo příležitostí k hodnocení uplynulého období. Na jubileum se demografové rozhodli upozornit dvěma akcemi: konferencí a monografickým číslem. V květnu 2008 byla časopisu věnována 38. národní konference České demografické společnosti (**Padesát let časopisu Demografie – demografie v posledních padesáti letech a její reflexe na stránkách časopisu Demografie**), a v závěru roku je jubileum připomínáno tímto monografickým číslem.

Redakční rada oslovila významné osobnosti české demografické vědy, pamětníky – některé z prvních a dlouholetých věrných autorů, a další, zabývající se rozličnými oblastmi široké problematiky oboru.

Statě uvedené v tomto čísle jsou shrnujícím obrazem dlouhodobého vývoje, historie i současnosti a zároveň přinášejí některé nové odborné poznatky a informace.

Věříme, že pro naše čtenáře, demografy i další zájemce o populační problematiku bude vydání tohoto čísla Demografie zajímavé a přínosné.

Jiřina Růžková

PADESÁT LET HODNOCENÍ POPULAČNÍHO VÝVOJE ČESKÉ REPUBLIKY

MILAN KUČERA

Fifty Years of the Czech Republic's Population Development

The study comprehensively summarises analyses of the population development of the Czech Republic that were continually published in the journal *Demografie* over the past almost fifty years. At first, these were long-term analyses of the course of individual demographic processes. From 1990 on, more thorough assessments of the population development in individual years have been appearing. They have been written by demographers from the statistics office.

Demografie, 2008, 50: 230–239

Přehled publikovaných článků, přehledů a různých zpráv a listování v 50 ročnících *Demografie* je vhodnou příležitostí první generace autorů nejen vzpomínat, ale také posuzovat a hodnotit. Po desetiletém utajování všech demografických dat kromě úrovně kojenecké úmrtnosti se na konci 50. let otevřel prostor ke zveřejňování analýz vývoje obyvatelstva. Dnes je vhodná doba vrátit se zpět a zamýšlet se nad tím, do jaké míry byli autoři ochotni se jen pasivně dívat na populační vývoj a komentovat ho, a v jakém rozsahu byli schopni svými analýzami a závěry přispívat k „úpravám“ průběhu jednotlivých demografických procesů. Při této příležitosti je nutné připomenout, že obě hlavní osobnosti zasloužilé o renesanci naší demografie, *František Fajfr* a *Vladimír Srb*, prosazovaly aktivní pronatalitní populační politiku, přispívající k rozvoji celé společnosti. Hodnocení populačního vývoje patřilo na stránkách *Demografie* vždy na přední místo. Vždy šlo o návaznosti hodnocení v delších časových řadách, aby se výrazněji odlišily krátkodobé výkyvy od dlouhodobých trendů nebo alespoň víceletých cyklů. Jedním z cílů těchto hodnocení bylo poskytovat nejen demografům, ale také ostatním zájemcům a zvláště novinářům nezkrácené informace o populačním vývoji. Kdysi se to dařilo lépe než v současné době s často deformovanou interpretací demografických údajů.

Podle mého názoru můžeme celé padesátileté období života několika generací rozdělit na tři části: na první končící zhruba rokem 1969, na druhou představující období normalizace do roku 1989, a na třetí charakterizovanou renesancí svobodné společnosti (byť s dlouhodobým „zatížením“) se všemi jejími pozitivními, ale žel i negativními důsledky. Moje hodnocení i názory budou do značné míry subjektivní, podložené osobními celoživotními kontakty s *Fajfrem*, *Srbem*, *Vojtou*, *Voborníkem*, *Ullmannem* a dalšími – pro někoho jistě diskutabilní až provokativní. Jako jeden z posledních žijících demografických „aktérů“ jsem byl samozřejmě tou dobou také poznamenán. Ale i to je záměrem mého příspěvku k těm neuvěřitelným padesáti ročníkům *Demografie*.

Období 1945–1969

Jeho východisko bylo již ve válečném a poválečném vzestupu úrovně sňatečnosti a následně plodnosti, vyvolaném po letech reprodukční deprese ve snaze založením rodiny bránit se válečnému totálnímu nasazení mladých lidí do Německa, zvláště žen. Kompenzační vysoká porodnost převážně české populace včetně reemigrantů dosáhla vrcholu již v roce 1947, po něm následovalo období následného poklesu způsobeného nejen zhoršováním věkové struktury reprodukčně aktivní mladé populace, ale především reakcí na politický zvrat v roce 1948 s jeho společenskými důsledky (emigrace, politické procesy, věznění desetitisíců především

Tab. 1 Charakteristiky populačního vývoje České republiky v letech 1950–2007 (Characteristics of population development in the Czech Republic in 1950–2007)

Ukazatel	Období (průměr let)													Rok						
	1950–1954	1955–1959	1960–1964	1965–1969	1970–1974	1975–1979	1980–1984	1985–1989	1990	1995	2000	2005	2006	2007						
Sňatky	81 221	70 943	77 233	86 666	95 078	92 029	78 981	81 757	90 953	54 956	55 321	51 829	52 860	57 157						
– na 1000 obyvatel	8,9	7,5	8,0	8,8	9,6	9,0	7,7	7,9	8,8	5,3	5,4	5,1	5,1	5,5						
Úhrnná sňatečnost ¹⁾ muži	99,0	97,4	97,4	95,8	96,9	97,8	96,2	95,7	91,1	73,3	69,6	62,8	62,9	64,5						
ženy	98,7	95,9	94,7	94,5	94,5	93,2	89,6	89,6	96,2	80,0	74,5	69,1	68,7	71,1						
Průměrný věk svob. mužů	25,8	24,3	24,3	24,3	24,4	24,5	24,6	24,6	24,0	26,7	28,9	30,7	30,9	31,1						
ženy	22,4	21,3	21,7	21,6	21,6	21,4	21,7	21,8	21,4	24,6	26,5	28,1	28,4	28,5						
Rozvody	10 535	12 872	14 039	18 036	23 553	26 080	28 496	30 623	32 055	31 135	29 704	31 288	31 415	31 129						
– na 1000 obyvatel	1,16	1,35	1,45	1,83	2,38	2,56	2,76	2,96	3,09	3,01	2,89	3,1	3,1	3,0						
– na 1000 manželství	4,65	5,45	5,83	7,24	9,27	9,98	10,97	11,86	12,4	12,4	12,2	13,5	13,7	13,7						
Úhrnná rozvodovost	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1	21,1						
Živě narození	179 001	150 911	139 343	141 530	168 334	182 386	142 870	132 236	130 564	96 097	90 910	102 211	105 831	114 632						
– na 1000 obyvatel	19,6	15,9	14,4	14,4	17,0	17,9	13,8	12,8	12,6	9,3	8,8	10,0	10,3	11,1						
Úhrnná plodnost	2,71	2,40	2,19	1,96	2,16	2,35	2,00	1,92	1,89	1,28	1,14	1,28	1,33	1,40						
Čistá míra reprodukce	1,24	1,12	1,04	0,92	1,02	1,12	0,95	0,92	0,91	0,61	0,55	0,6	0,6	0,7						
Živě narození (mimo manželství)	10 290	8 336	6 565	7 503	8 140	8 497	9 073	9 881	11 167	14 947	17 922	32 409	35 259	39 537						
– v %	5,7	5,5	4,7	5,3	4,8	4,7	6,4	7,5	8,6	15,6	21,8	31,7	33,3	34,5						
Průměrný věk matek	27,1	26,2	25,4	25,2	25,1	25,0	24,6	24,7	24,8	25,8	27,2	28,6	28,9	29,1						
Potravy	45 162	79 741	85 317	83 180	80 689	80 689	91 216	113 474	121 802	60 114	45 938	40 023	39 959	40 917						
v tom	55 474 ²⁾	66 327	68 195	63 698	60 385	60 385	73 921	98 011	107 131	49 531	34 623	26 453	25 352	25 414						
Na 100 narozených celkem ³⁾	53,7	56,7	59,9	49,1	44,0	44,0	63,5	85,4	94,7	62,4	50,4	37,8	36,4	36,4						
na žádost samovolné ⁴⁾	40,6	43,6	47,8	37,6	32,9	32,9	51,5	73,8	83,4	51,4	38,0	25,8	23,9	22,1						
Zemřelí	100 412	95 274	99 053	111 141	123 231	126 169	132 674	128 992	129 166	117 913	109 001	107 938	104 441	104 636						
– na 1000 obyvatel	11,0	10,0	10,3	11,3	12,5	12,4	12,9	12,5	12,5	11,4	10,6	10,5	10,2	10,1						
Kojenecká úmrtnost	46,8	25,1	19,8	22,1	19,7	18,1	15,2	11,6	10,8	7,7	4,1	3,4	3,3	3,1						
Naděje dožití ⁷⁾ muži věk 0	62,16	67,55	66,12	66,12	66,12	66,12	67,14	67,82	67,58	69,72	71,65	72,9	73,4	73,7						
muži věk 60	14,96	15,12	14,09	14,09	14,09	14,09	14,38	14,59	14,58	15,89	17,02	14,4	14,8	15,0						
ženy věk 0	66,97	73,41	73,01	73,01	73,01	73,01	74,25	75,03	75,36	76,63	78,35	79,1	79,7	79,9						
ženy věk 60	16,87	18,34	18,34	17,95	17,95	17,95	18,38	18,81	19,08	20,04	21,21	17,6	18,0	18,2						
Přirozený přírůstek	78 589	55 637	40 290	30 389	45 103	56 217	10 196	3 254	1 388	-21 816	-18 091	-5 727	1 390	9 986						
– na 1000 obyvatel	8,6	5,9	4,1	3,1	4,5	5,5	0,9	0,3	0,1	-2,1	-1,8	-0,6	0,1	1,0						

Pozn.:

1) Výpočet z tabulek sňatečnosti svobodných.

2) Výpočet z tabulek sňatečnosti svobodných za období 1949–1950.

3) Úhrnná rozvodovost v letech 1960–1961, 1970–1971 a 1980–1981.

4) Včetně nezjištěného druhu potratu, bez mimoděložního těhotenství.

5) Průměr za roky 1958–1959.

6) Od roku 1965 návrat k mezinárodním definicím.

7) Naděje dožití podle úmrtnostních tabulek 1949–1951, 1960–1961 a 1970, za roky 2005–2007 ve věku 65 let.

mladých vzdělaných lidí). Populační situace tím byla značně zneklidněna. Pro nepostiženou část obyvatelstva (především však pro tehdy nadšené příznivce „budování socialismu“) běžel život dále bez odkládání vstupu do manželství, ale při poklesu průměrného počtu dětí v rodinách. Mladé rodiny s dětmi utrpěly další ránu měnovou reformou, ukončením lístkového hospodaření a „uvolněním“ cen: prostředky, které stačily předtím rodině na péči o tři děti, odpovídaly po roce 1953 nákladům na dvě děti (ve *Státním statistickém úřadu* vypočtené, ale nikdy nepublikované údaje). Byl to tehdy první negativní zásah do rodinných perspektiv, brzy následovaný uvolněním interrupcí, přijatým více jako sociální opatření než náhrada nerozvinuté antikoncepce, hlavně z důvodu nemožnosti zajistit vzestup nízké životní úrovně trávající od válečných let.

Přítom dosídlení pohraničí vyvolávalo potřebu zvýšení počtu obyvatelstva, a to tím více, že ekonomický rozvoj byt snaživě plánovaný byl poznamenán jak snižujícími se přírůstky pracovních sil a stagnací produktivity práce, tak zaostáváním technického rozvoje. Trvalé zbrojení a přípravy na potenciální válku redukovalo životní perspektivy značné části rodin, přijímání odpovědnosti za děti v nejistých časech vedlo k vytváření modelu nejvýše dvoudětné rodiny. Reálnou situaci potvrzovaly prováděné demografické průzkumy.

Úhrnná plodnost klesla z úrovně 2,8–2,5 v letech 1950–1957 na 2,1 (1959–1962) a po dvouletém malém vzestupu (1963–1964: reakce na slíbené prodloužení mateřské dovolené) se snížila od roku 1967 pod hranici 2,0. Tlak na vysokou zaměstnanost žen bez odpovídající infrastruktury (kapacita jeslí, mateřských škol, školních družin aj.) vedl k tomu, že ženy rodily děti hned po sňatku a zpravidla brzy po sobě ve věku do 25 let. Demografické průzkumy a podrobné analýzy podmínek a průběhu reprodukčního procesu sice ukazovaly cestu z reprodukčního marasmu, ale na jakékoli změny nebyly údajně finanční prostředky – jak bylo však zřejmé, chyběla dostatečná vůle. Marné byly snahy zvláště některých členů *Státní populační komise*, kteří neměli žádnou moc něco pozitivního prosadit proti mocným plánovačům zárných zítřků v daleké budoucnosti.

Plánovaný počet dětí před sňatkem se snížil na průměrných 2,1 dítěte, přes 90 % žen sice budoucí velikost své rodiny plánovalo, ale zhruba dvě třetiny žen chtěly jen dvě děti. Realizace těchto plánů byla zpravidla nižší. Po rychlém poklesu úrovně úmrtnosti v prvních poválečných letech nastalo dlouhé období stagnace, způsobené především nedostatečnými finančními zdroji, a ovlivnily i vývoj a výrobu „domácí“ zdravotnické techniky a účinnějších léků, když se nedal zajistit dovoz ze západních zemí. Naděje dožití – v průměru let 1949–1951 muži necelých 62 let, ženy necelých 67 – se u mužů dlouhodobě udržovala pod úrovní 66 let a teprve od roku 1975 téměř trvale překračovala hranici 67 let. Příznivěji se snižovala úroveň úmrtnosti žen – od roku 1954 naděje dožití nad 70 let, ale až do roku 1976 pod úrovní 74 let. A to při velmi příznivém poklesu úrovně kojenecké úmrtnosti z hladiny nad 60 promile do roku 1950 na úroveň kolem 20 promile v letech 1959–1969, i snížení úmrtnosti dětí do 15 let. Věku 15 let se dožívalo podle úmrtnostních tabulek 1949–1951 jen 91,2 tis. chlapců a 92,9 tis. děvčat, v roce 1970 to bylo 96,9, resp. 97,7 tis. To byly ovšem v podstatě jediné úspěchy sjednoceného zdravotnictví, když naděje dožití např. 20letých mužů 48,4 roku zůstala zhruba 20 let na stejné úrovni a u žen vzrostla jen o necelé tři roky na 54,8 let. Demografové v analýzách marně upozorňovali a srovnávali se západními zeměmi: důležitější než prosazování lepší zdravotní péče i způsobu života byly ukazatelé hmotné spotřeby obyvatelstva (např. roční spotřeba masa a masných výrobků se v letech 1950–1970 zvýšila ze 49 kg na 77 kg, cukru z 27 na 39 kg – byt s poklesem spotřeby ovoce a zeleniny). Mocenské a ideologické cíle budování socialismu byly prostě v té době mnohem silnější než zájem o životní podmínky obyvatelstva, zvláště mladých rodin (např. stagnace bytové výstavby až do konce 60. let, nerealizovatelné sliby vyřešit bytový problém postihující především mladá manželství). Přispělo k tomu ještě koncem 50. let některými marxistkami zpochybňování existence rodiny v socialistické a komunistické společnosti. Čistá míra reprodukce klesla v letech 1967–1969 až pod hranici 0,9.

První prognózy vývoje obyvatelstva naznačovaly zatím ještě další růst počtu obyvatelstva a jen pomalé stárnutí. Varovná prognóza vycházející ze situace závěru 60. let již nebyla publikována.

Přídavky na děti zůstávaly v té době poměrně nízké, v letech 1957–1968 byly sice zvýšeny, ale jen pro rodiny s nejnižšími příjmy (již tehdy se stávaly sociální dávkou pro chudé). Meziřesortní pracovní komise sice připravila analýzu populační a sociální situace a její možnou perspektivu spolu s návrhy změn (**Ucelený ideový sociálně ekonomický program aktivní podpory rodin s dětmi**) až pro jednání vlády v roce 1969, ale výsledkem její několikaleté činnosti bylo jen výrazné zvýšení přídavků na druhé a třetí děti. Problémy československé společnosti se v těchto letech přesunuly do zcela jiné oblasti.

V letech 1950–1970 vzrostl počet obyvatelstva zhruba o 900 tis., jen málo se tím redukoval poválečný úbytek (tento relativně nízký přírůstek byl důsledkem také značné převážně ilegální emigrace, která se pro roky 1948–1969 odhaduje na 450 tisíc. osob). Počty dětí do 15 let se sice snížily jen málo, ale jejich podíl klesl z 24 % na 21 %. Zato počty osob starších 60 let vzrostly z 1,1 mil. na 1,8 mil., zastoupení z necelých 13 % na více než 18 %. I při vysoké úrovni úmrtnosti staršího obyvatelstva vlivem přesunu početné silných generací ze zlomu století přes hranici 60 let začala tak první etapa stárnutí populace České republiky, zpomaleného aktivním saldem migrace mladšího obyvatelstva ze Slovenska ve výši 160 tis.

Celkově se dá říci, že to bylo období neúspěšných pokusů změnit populační situaci k lepšímu. Verbálně byl populační vývoj podporován, fakticky však k tomu nedošlo.

Období 1970–1989

Známe politické události let 1968–1970 vyvolané vstupem „bratrských armád“ vedly ke značné diferenciaci uvnitř společnosti Česka. Vytvořily zcela novou společenskou situaci i pro reprodukci (jen v ČR vyloučeno více než 300 tis. členů poraženého křídla KSČ – značná část z nich ztratila své dřívější zaměstnání podobně jako zhruba stejný počet nestraníků). Nedůvěra k novému vedení strany a státu vedla k uzavření se do rodin a okruhů přátel, k rozvoji chalupářství a chatařství, kde mohli politicky postižení lidé žít bez dozoru „po svém“.

Vynucená redukce společenských aktivit byla jedním z nekvantifikovatelných zdrojů vzestupu úrovně plodnosti, který začal již v roce 1970 (úhrnná plodnost 1,96) s vrcholem v letech 1974–75 (úp 2,45). K výraznému zvýšení počtů narozených dětí přispělo také to, že vzrostl počet žen ve věku nejvyšší plodnosti 20–29letých ze 780 tis. v roce 1970 na 837 tis. v roce 1975, ale především dodatečné rození dětí v situaci sociálně příznivější pro rodiny s dětmi. Došlo totiž k realizaci opatření výhodných pro rodiny s dětmi, která byla připravena dříve. Již v roce 1968 se zvýšily přídavky na děti, byla prodloužena placená mateřská dovolená, postupně se začal projevovat také vliv zvýšené bytové výstavby v její družstevní formě. Přesto v roce 1980 chybělo podle dat sčítání přes 150 tis. bytů, v roce 1991 ještě 110–120 tis. Vzrostla intenzita rození dříve odkládaných druhých a třetích dětí. Podle mých výpočtů z výsledků sčítání 1980 se v době demografické vlny v letech 1971–1979 narodilo v manželství o 180–200 tis. dětí více, než bylo možné očekávat koncem 60. let (zhruba 5–10 tis. prvních, 120–130 druhých a 55–60 tis. třetích).

V 70. letech se rodily mnohem početnější generace dětí než dříve. Říká se jim často nespřímně „Husákovy děti“ – jako by cílem tehdejšího politického vedení bylo zvýšení porodnosti. Ve skutečnosti šlo převážně o dodatečné rození dětí „odkládaných“ v závěru 60. let, umožněné v podstatě psychologicky efektivním přijetím sociálních opatření v zájmu uklidnění rozjitřené společenské situace po srpnu 1968. Nebyl to tedy žádný Husákův „dar“, nýbrž chytré uvědomění si, že mladá generace v době zakládání rodiny a pečující o děti snáze zapomene na traumata předchozích let, spojená s likvidací nadějí na lepší podmínky života svého i dětí. V podstatě se to podařilo, mladí lidé byli zahrnutí do rodin a okruhů přátel, nesporně to přispělo k uklidnění společnosti.

Potvrdilo se tak nepřímě, že výrazná změna materiálních podmínek rodin s dětmi se příznivě projeví hlavně kompenzačním (a následně částečně také anticipačním) častějším rozením druhých, ale i třetích dětí. To ovšem může trvat jen několik let, protože pro další generaci žen při jejich rozhodování o počtu dětí se stanou přijatá opatření již samozřejmostí. Současně se prokázala neopakovatelnost „baby-boomu“ 70. let pro neopakovatelnost podmínek jeho vzniku.

Až do konce 80. let se udržovala vysoká intenzita sňatečnosti, takže podle tehdejších tabulek sňatečnosti svobodných by do 30 let vstoupilo do manželství více než 90 % mužů a 96 % žen, při průměrném sňatkovém věku kolem 24,5 roku mužů a 21,7 roku žen. Také průměrný plánovaný počet dětí těmito mladými manžely zůstával na stejné úrovni kolem 2,0 dětí. Nesezdaná soužití a svobodné mateřství představovaly v té době jen velmi malou náhradu legitimních svazků, intenzita rozvodovosti vzrostla až v závěru 80. let.

V letech zvýšení plodnosti žen výrazně klesl počet interrupcí z dřívějších 90 tis. na 72 tis. v roce 1970, 56 tis. v letech 1975–1976, ale později nastal opětovný vzestup až na 108 tis. v letech 1988–1990: v relaci na 100 narozených to bylo v těchto letech 28 – necelých 30 – pak opět 82 interrupcí. Ale to už bylo období po dokončení kompletace velikosti rodin a po hrubém zásahu do životní úrovně rodin s dětmi vyvolaném zdražením, resp. snížením dotací na dětské oblečení a obuv. Dřívější pronatalitní působení se změnilo na antinatalitní, zvýšení přídavků na děti bylo nedostatečné, situace ve společnosti se stávala beznadějnou.

Nepříznivý zemějí úroveň úmrtnosti pokračoval až do závěru 80. let, zaostávání za západově evropskými zeměmi se prohlubovalo. Naděje dožití mužů vzrostla v letech 1970–1990 o pouhých 1,4 roku, žen o 3,0 roku; kojenecká úmrtnost poklesem z 20 promile na 11 promile již neměla ve snížení úrovně úmrtnosti takovou váhu jako dříve. Rozdíly v intenzitě úmrtnosti mužů a žen se dále zvýšily do roku 1990 v naději dožití na více než 8 let, podíl umírajících ve vyšším věku rostl jen pomalu: tím se ve starší populaci udržovalo stále více ovdovělých žen než mužů. V roce 1970 bylo ovdovělých mužů 68 tis. a žen 300 tis., v roce 1991 však mužů 74 tis. a žen 367 tis., tedy pětkrát více. Marné bylo upozorňování demografů na nepříznivou výšij úmrtnosti zvláště v mezinárodním srovnání – poslední bylo po demografické konferenci v roce 1988.

Přes výrazné zvýšení porodnosti se snížil přírůstek obyvatelstva Česka v intercenzálním období 1970–1991 na pouhých 500 tis., a to při malém vzestupu počtu dětí do 15 let o 80 tis. a stagnaci zastoupení ve výšij 21 %; obyvatelstva staršího 60 let přibýlo jen 40 tis. a podíl klesl na necelých 18 %. Bylo to způsobeno také tím, že v roce 1991 byly mezi starší obyvatelstvo zahrnuty početně slabé ročníky narozených v době 1. světové války. Z České republiky v té době odešlo převážně nelegálně více než 100 tisíc osob.

Celkově lze demograficky hodnotit toto období společenské stagnace pozitivně vzhledem k výhodnému vzestupu plodnosti a tím počtu narozených, i když úhrnná plodnost klesla znovu od poloviny 80. let až na 1,9 dítěte (část prvotního vzestupu ovšem představovalo odkládané rození dětí ze závěru 60. let). Na druhé straně vývoj úrovně úmrtnosti byl velmi nepříznivý: ve Francii a ve Švédsku byla v roce 1970 naděje dožití vyšší o dva roky než u nás, o dvacet let později však již o pět roků.

Období 1990–2008

Toto poslední také již téměř dvacetileté období je ve všech směrech naprosto nesrovnatelné se všemi předchozími, včetně let první Československé republiky. Poprvé vznikly podmínky pro zcela svobodné životní rozhodování bez zřetele ke společenskému postavení občanů, příjmů nebo majetku (to se ovšem později postupně měnilo), a to jak v rozhodování o preferencích osobního rozvoje včetně získávání vzdělání a kvalifikace, tak následně v rodinném chování, významném pro demografickou reprodukci, a to především pro mladé lidi, kteří počátkem 90. let „začínali“. Dřívější uniformní způsob života – poměrně krátké období málo diferencovaných možností vzdělávání, následované sňatkem v mladém věku, brzkým naroze-

ním převážně dvou dětí brzy po sobě jako v podstatě jediná možná životní kariéra (pomíne-li emigraci) – byl vystřídán širokou paletou životních příležitostí. Rozšířily se možnosti vzdělávání, diferencované délkou, druhem i místem (včetně zahraničního), otevřely se hranice pro svobodně cestování do ciziny (za prací i poznávací a rekreační), výrazně se rozšířila struktura pracovních míst postupně značně platově diferencovaných, vytvořily se podmínky pro podnikání „v malém i velkém“. Začal dovoz moderní zdravotnické techniky a účinnějších léků, lidé si stále více uvědomovali význam zachování zdraví a postupně o ně začali více pečovat (byť ve značné vzdělanostní diferenciaci). Úroveň úmrtnosti se začala snižovat rychleji než kdykoli dříve, zvláště mužů ve středním a vyšším věku. Dobré zdraví a vyšší vzdělání se postupně staly nezastupitelným životním „kapitálem“, přitom se značně zvýšily mezigenerační rozdíly – nebyvalé perspektivy pro mladé, záchrana pro střední generace, setrvačnost a zvýšení rizik pro starší. Jak na toto vše reagovali zvláště mladí lidé, je dobře zřejmé i z údajů o vývoji obyvatelstva.

Především se snížila intenzita sňatečnosti, protože vstup do manželství v nízkém věku zejména do 25 let ztratil dřívější atraktivitu. Úhrnná prvosňatečnost svobodných z dřívější vysoké úrovně 96–97 % u žen a 90 % u mužů se snížila do roku 1995 na 80 %, resp. 73 % a v letech 2003–2007 stagnovala na úrovni 69 %, resp. 63 %. Průměrný sňatkový věk svobodných se postupně zvýšil až nad 31 roků u mužů a u žen až nad 28 let. Podle tabulek sňatečnosti by ve věku 30 let zůstávalo svobodných ještě 49 % žen a 66 % mužů (kdysi kolem 30 %, resp. 40 %), trvale svobodných by bylo ve věku 50 let ještě 30 % žen a 37 % mužů. Tyto údaje silně zpochybňují výsledky průzkumů, podle nichž manželství představuje stále vysokou životní hodnotu. Přitom zřejmě jen malá část sňatkového deficitu je nahrazována nesezdaným soužitím. Zhruba pro třetinu svobodných mužů i žen se stal život v jednom manželství jakýmsi přežitkem, omezením osobních svobod, zájmů a kariéry a možností seberealizace: k sexuálnímu životu není manželství potřeba, k dispozici je dokonalejší antikoncepce i trvalá možnost ukončení případného nechtěného těhotenství. Je jasné, jaký vliv má redukce úrovně sňatečnosti i posun sňatků do vyššího věku na následnou intenzitu reprodukce. Značně se snížila také úroveň sňatečnosti rozvedených.

Někteří lidé (včetně mne) předpokládali, že snížení intenzity sňatečnosti a posun sňatkového věku (tzn., že do manželství budou vstupovat vyzrálejší snoubenci) se projeví pozitivně ve snížení úrovně rozvodovosti. Úhrnná rozvodovost vzrostla naopak téměř o polovinu, takže rozvodem končí v současné době zhruba každé druhé manželství, a to nejčastěji ve 4. až 6. roce trvání manželství, a v průměru jen zhruba o rok později než před dvaceti lety.

Nejvýznamnější změnou demografického chování se stal hluboký pokles počtu narozených dětí snížením plodnosti mladších žen a tím úhrnné plodnosti – ze 131 tis. v roce 1990, což znamenalo úhrnnou plodnost ve výši 1,89, až na necelých 90 tis. v roce 1999 (úp 1,13), s několika dalšími roky stagnace a pozdějším vzestupem na 106 tis. v roce 2006 (úp 1,33) a na 115 tis. v roce 2007 (úp 1,44). Úbytek počtu narozených dětí byl způsoben nejvíce poklesem počtu vdaných žen, méně snížením jejich plodnosti (119 tis. v roce 1990, 81 tis. v roce 1995, 67 tis. v roce 2003 a po vzestupu 75 tis. v roce 2007). Naproti tomu vzrostl počet dětí narozených mimo manželství a zvláště jejich podíl (v roce 1990 se jich narodilo jen 11 tis., což činilo 8,6 %, v letech 2001–2004 nastal vzestup z 20 až na 30 tis. a v roce 2007 na téměř 40 tis., což představovalo 34,5 % všech živě narozených dětí). Nejistitelný počet z nich jsou děti družek z nesezdaného soužití; podobně nelze posoudit možnou skutečnost „kolísání“ mezi matkou-družkou a matkou-samoživitelkou v závislosti na potřebě nutného zajištění sociální úrovně její i jejího dítěte (dětí).

Protože podíl mladých žen žijících v manželství se dále snižuje, celý vzestup počtu dětí narozených v manželství v posledních letech byl způsoben růstem úrovně jejich plodnosti, a to hlavně častějším rozením druhých i třetích dětí. Početně silné generace žen narozených v 70. letech překročily věkovou hranici 30 let, a pokud chtějí mít dítě (dětí), považují patrně tento

věk za poslední vhodný k dokompletování velikosti rodiny: proto v posledních letech relativně nejvíce vzrostla plodnost vdaných žen 30-35letých, zřejmě dodatečným rozením druhých i třetích dětí.

Poměrně prudký vzestup počtu dětí narozených mimo manželství, absolutně o polovinu během pouhých sedmi let, byl způsoben především snížením intenzity vstupu do manželství a posunem sňatkového věku; i při nevelkém vzrůstu plodnosti neprovdaných žen značné zvýšení počtu jejich dětí bylo prostě následkem enormního vzestupu počtu potenciálních matek. Zřejmě je zvýšení úrovně jejich plodnosti v celém věkovém rozpětí až do 38 let, a to i ve druhém a třetím biologickém pořadí narození. Na druhé straně se snížil podíl manželsky narozených z předmanželských koncepcí – zřejmě se snižuje tlak na vynucené manželství.

Již zhruba desetiletý vzestup úrovně porodnosti má nepochybně silně kompenzační příčiny, ale podle mého názoru bude pokračovat již jen několik let, než dokompletují velikost svých rodin početně silnější generace žen ze 70. let – rodin legitimních, svazků nesezdaného soužití i matek – samoživitelek. Nástup slabších generací do věku nejvyšší reprodukce a vzniklé stabilnější řády rození povedou k novému poklesu porodnosti, úhrnná plodnost podle mého názoru nepřekročí hranici 1,50 dítěte na jednu ženu, takže Česko zůstane mezi zeměmi s nedostatečnou úrovní reprodukce se zeslabujícím se reprodukčním potenciálem v budoucnu (čistá míra reprodukce v roce 2007 činila 0,70; proto počet potenciálních matek by se bez zvýšení aktivním saldem migrace „propadl“ během jedné generace téměř o třetinu).

Přitom došlo ke značnému úbytku počtu interrupcí ze 110 tis. v roce 1988 (maximum) na 50 tis. v roce 1995 a na 25 tis. v letech 2006–2007 (úhrnná umělá potratovost v uvedených letech činila 1,51 – 0,68 – 0,34: 16 % z úhrnu ukončených těhotenství). Stále častější používání spolehlivějších metod antikoncepce je ovšem dodnes provázáno názorem některých žen, že interrupce je metodou antikoncepce „ex post“: proto také na vdané ženy se dvěma dětmi připadá stále polovina interrupcí, z žen se dvěma a více dětmi 60 %. Znovu se tak potvrdil zradlový efekt intenzity plodnosti a umělé potratovosti, když plánované častější rození dětí vede k poklesu odmětání narození (dalšího) dítěte.

V letech 1990–2007 vzrostla naděje dožití mužů při narození o 6,1 roku, na 73,7 let, naděje dožití žen o 4,5 roku na 79,9 let, takže se o něco snížil dřívější značný rozdíl mezi oběma pohlavími, byť stále jen na 6,2 roku. Přitom ve věku 65 činilo prodloužení očekávané průměrné délky života u mužů 3,4 roku, u žen 3,0 roku (vypočítané hodnoty 15,0, resp. 18,2 roku). Pro srovnání Švédsko 2004: muži 78,4, resp. 17,4 let, ženy 82,7, resp. 20,6 let. Vysoké „dluhy“ ze čtyřicetileté stagnace se nepodaří splatit ani během jedné další generace. Kojenecká úmrtnost se udržuje na úrovni jen málo nad 3 promile, perinatální na úrovni 4 promile. Zemřelé děti ve věku do 1 roku představují již jen 0,3% počtu zemřelých.

V poklesu intenzity úmrtnosti mělo největší vliv snížení počtu zemřelých na nemoci oběhové soustavy, mnohem méně na novotvary (společně představovaly tyto skupiny příčin smrti v roce 2007 u mužů 74 % a u žen 78 % úhrnu zemřelých). Podle studie *Burcina* klesá od roku 1990 rychleji standardizovaná míra odvrátitelné úmrtnosti a její podíl v celkové úmrtnosti osob ve věku do 75 let, ale svým zastoupením je odvrátitelná úmrtnost stále ještě vysoká (představuje stále ještě 51–52 % zemřelých). To je také hlavní příčinou zaostávání v naději dožití za vyspělými zeměmi.

Po dlouholetém úbytku obyvatelstva Česka přirozenou měnou (1994–2005) došlo v roce 2006 k nevelkému vzestupu, v roce 2007 činil přirozený přírůstek 10 tis. osob. Přírůstek stěhováním překročil v roce 2005 hranici 30 tis., v roce 2007 představoval již 84 tis. osob (31 tis. – 37 % z Ukrajiny, 13 tis. – 16 % ze Slovenska, 11 tis. – 13 % z Vietnamu, atd.). Registrace zahraničního stěhování občanů České republiky je nespolehlivá.

Ke konci roku 2007 měla Česká republika necelých 10,3 mil. obyvatel, tedy v podstatě stejný počet jako v roce 1991 a jen o 1,4 mil. více než v roce 1950. Z nich bylo 392 tis. cizinců, představujících necelá 4 % obyvatelstva. Další desetitisíce cizinců žily na území Česka ilegálně.

Tab. 2 Obyvatelstvo České republiky podle charakteristických věkových skupin v letech 1950–2007 (Population of the Czech Republic by characteristics age groups in 1950–2007)

Věková skupina	Sčítání					Bilance		Bilance		
	1950	1961	1970	1980	1991	1995	2001	2005	2006	2007
	Počty osob v tisících									
0–14	2 138	2 429	2 082	2 412	2 164	1 893	1 655	1 501	1 480	1 477
15–59	5 645	5 718	5 926	6 136	6 300	6 571	6 688	6 695	6 684	6 707
60 a více	1 107	1 418	1 795	1 729	1 837	1 857	1 884	2 055	2 123	2 197
z toho 65 a více nezjištěno	735 6	912 7	1 190 5	1 373 15	1 302 1	1 372 –	1 411 3	1 456 –	1 482 –	1 513 –
Celkem	8 896	9 572	9 808	10 292	10 302	10 321	10 230	10 251	10 287	10 381
	Složení v %									
0–14	24,0	25,4	21,2	23,5	21,0	18,3	16,2	14,6	14,4	14,2
15–59	63,5	59,8	60,5	59,7	61,2	63,7	65,4	65,4	65,0	64,6
60 a více	12,5	14,8	18,3	16,8	17,8	18,0	18,4	20,0	20,6	21,2
z toho 65 a více	8,3	9,5	12,1	13,4	12,6	13,3	13,8	14,2	14,4	14,6
	Index stáří (65letí a starší na 100 dětí ve věku 0–14)									
Relace	34,4	37,5	57,2	56,9	60,2	72,5	85,4	97,0	100,2	102,4

Pozn.: Bilance k 31. 12. roku; od roku 2001 data včetně cizinců s některými typy dlouhodobého pobytu.

Výraznou změnou režimu reprodukce se změnila věková struktura populace: zatímco v roce 1990 činilo zastoupení dětí ve věku do 15 let ještě 21,0 %, koncem roku 2007 to bylo již jen 14,2 %. Naproti tomu podíl osob 65letých a starších vzrostl z 12,6 % na 14,6 % (absolutně z 1,3 mil. na 1,5 mil.). Rokem 2006 zahájený trend převahy starší populace nad dětmi se bude dále zrychlovat, tak jak budou věkovou hranici 65 let překračovat početně silnější generace narozených v době 2. světové války a zvláště v prvních letech po ní. Zatím ještě nepatří populace České republiky v Evropě mezi nejstarší, ale podle výsledků prognóz do roku 2030 by se jim měla dále přiblížit – ve věku nad 65 let by v té době měla být čtvrtina našeho obyvatelstva.

Další prodlužování lidského života, posuny věkových skupin a předpokládaná stagnace úrovně plodnosti dost hluboko pod úroveň prosté reprodukce početně slábnoucích generací povedou v pokračování procesu stárnutí. Podle střední varianty projekce ČSÚ z roku 2004 by při postupném zvýšení úhrnné plodnosti až na úroveň 1,6 dítěte na jednu ženu a ročním saldu migrace ve výši 25 tis. osob měl po roce 2020 začít úbytek obyvatelstva při opětovném poklesu počtu narozených pod 90 tis. ročně a při dále rostoucích počtech seniorů. Podíl osob starších 65 let by tak mohl již v roce 2020 dosáhnout 20 % a do roku 2050 by přesáhl 30 %.

To vše bude logický důsledek trendů, založených od počátku 90. let prudkým spadem úrovně plodnosti a mírným poklesem úrovně úmrtnosti. Předpokládaná zvýšená imigrace bude moci úbytky počtu obyvatelstva Česka a jeho stárnutí pouze zpomalovat.

Závěr

Třetí období sledovaného padesátiletí přineslo nebyvalé podmínky pro svobodné rozhodování jednotlivců, ale současně také zvýšení rizika omylu a chyb, se ztrátou nebo omezením některých dřívějších sociálních jistot (nezaměstnanost, nestabilita až snahy o redukci rodinné politiky a její zpochybňování jako nežádoucího „sociálního inženýrství“). Je to dodnes období dost značného neklidu, který se nesporně promítá i do rozhodování o způsobu života mladých (legitimní rodina – nesezdané soužití – singles), a také o počtu dětí. To rozhodování probíhá někdy v dost jiné situaci, než která nastane při pozdější péči o děti, jejich výchově i materiálním zajištění. Jestliže finálním výsledkem populačního vývoje v určitém období je vytvořená věková struktura jako určitý základ perspektivy populace do budoucna (samozřejmě včetně

populačního klimatu), pak toto současné období musíme z hlediska úrovně vytváření rodin a rození dětí považovat za velmi neúspěšné, podle mého názoru přímo rizikové.

Zájmy mladých lidí včetně obecného důrazu společnosti na prosazování seberealizace a dosahování úspěchu vedou bez odpovídajícího morálního přístupu k výraznému poklesu ochoty přejímat odpovědnost: krátkodobé zájmy výrazně převažují nad dlouhodobými životními postoji. Je to zřejmé nejen z výsledků demografické prognózy České republiky (zrychlující se stárnutí), ale především z hodnocení jejich důsledků. V populaci Česka bude při nízké úrovni plodnosti (úhrnná plodnost do 1,5 dítěte, čistá míra reprodukce 0,70) ubývat dále nejdříve dětí, později vnuků. Dále bude zřejmě klesat podíl dětí vychovávaných oběma stabilními rodiči (viz rok 2007: 36 tis. dětí narozených mimo manželství a k tomu 26 tis. nezletilých dětí z rozvedených manželství v tomto roce představují více než polovinu současného populačního ročníku se zhoršenými výchovnými a sociálními podmínkami dětí). Zeslabující rodinné vazby uvnitř generací a zvláště mezi nimi, ve vztahu ke stále častějšímu dožívání vyššího věku jednotlivců spojenému se zdravotními omezeními úrovně života až ke snížení či ztrátě soběstačnosti, povedou s vysokou pravděpodobností k tomu, že i při případném dobrém materiálním zajištění starších seniorů se stane hlavním problémem závěru života stále větší částí populace osamění. Přátelské vztahy vytvářené v atraktivním mladém věku zvláště těch singles žijících v „mamahome“ budou s rostoucím věkem slábnout a ve vyšším věku budou mocí dříve zredukované rodinné vztahy nahrazovat jen částečně. Růst vzdělanosti povede k vzestupu nároků, nikoli však schopnosti a hlavně ochotě pomáhat bližním. Bude jednou v naší společnosti s minimem občanského zájmu dost ochotných pečovateli, když bude jen těžko narůstat „produktivita“ jejich činnosti?

Přitom se zbytečně dlouho diskutuje o nutném zvyšování věkové hranice odchodu do starobního důchodu, někdy až ostudně diskutují jiní o zaměření, rozsahu a formách rodinné politiky: ta by mohla hrozící trendy reprodukce alespoň zmírnit a pomáhat těm, kteří chtějí mít děti jako součást své seberealizace a pokračování svého vlastního života.

Toto jsou podle mého názoru hlavní společenská témata, vytvářející pro seniory i mladé rodiny dlouhodobá „pravidla hry“ – ta ovšem přesahují mezivolební období, vyžadují odpovědné státnické přístupy a jsou jen málo využitelná pro aktivní volební program.

Každá generace předává té následující ve vytvořené věkové struktuře obyvatelstva určitý odkaz, obrazně lze říci rozestavěný dům. Musíme s lítostí přiznat, že naše dnešní rodičovská generace – také vinou té prarodičovské – zanechá značně sníženým počtům svých dětí ten dům v málo obyvatelném stavu, jinak řečeno s enormně vysokým demografickým zadlužením. Každá společnost s nevládnutým stárnutím své populace způsobeným nízkou úrovní reprodukce bude nutně chudnout – zpočátku hlavně morálně, později stále více i materiálně. V tomto smyslu musíme hodnotit dobu od roku 1989 jako období ztracených příležitostí rozvoje obyvatelstva České republiky na vyšší úrovni.

Literatura

Před dvaceti lety začalo na stránkách Demografie publikování ročních analýz populačního vývoje Česka, a samozřejmě vždy v návaznosti na předchozí několikaletý průběh demografických procesů. Postupně je psali různí demografové ze statistického úřadu a jejich obsah se standardizoval s těžištěm v syntetických ukazatelích. Podrobnější analýzy populačního vývoje Česka byly připraveny také členy Katedry demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy.

V Demografii byla zároveň publikována řada syntetických studií, zpravidla k významným výročím Československé republiky, jejichž autory byli V. Srb a M. Kučera.

Období 1945–1969

Srb, V. – Kučera, M. *Plodnost obyvatelstva ČSSR v letech 1950–1960*. Demografie, 1962, s. 224–239.

– *Úmrtnost v Československu v letech 1950–1960*. Demografie, 1962, s. 310–320.

– *Potratovost v Československu v letech 1958–1962*. Demografie, 1963, s. 289–307.

Kučera, M. *Obyvatelstvo ČSSR v letech 1945 až 1965*. Demografie, 1965, s. 97–105.

Srb, V. *Obyvatelstvo Československa v letech 1918–1968*. Demografie, 1968, s. 289–306.

Období 1970–1989

- Dolejší, V. *Vývoj úmrtnosti v ČSR v letech 1960–1971*. Demografie, 1975, s. 307–313; 1976, s. 33–38.
Srb, V. *Obyvatelstvo Československa v letech 1918–1978*. Demografie, 1978, s. 289–316.
Koubek, J. *Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980*. Demografie, 1981, s. 32–50.
Kučera, M. *Reprodukce obyvatelstva ČSSR v letech 1961–1980 podle výsledků sčítání*. Demografie, 1984, s. 19–32.
Finková, Z. *Rozvodovost v SSR a ČSR v letech 1950 až 1980*. Demografie, 1986, s. 299–312.
Srb, V. *Vývoj obyvatelstva Česka 1918–2002*. Demografie, 2003, s. 229–238.

Období 1990–2008

- Kraus, J. *Populační vývoj v Československu v roce 1990*. Demografie, 1991, s. 289–299.
Aleš, M. *Populační vývoj v ČSFR v roce 1991*. Demografie, 1992, s. 273–282.
– *Populační vývoj v ČSFR v roce 1992*. Demografie, 1993, s. 225–235.
Růžková, J. – Aleš, M. *Populační vývoj v České republice v roce 1993*. Demografie, 1994, s. 225–236.
– *Populační vývoj v České republice v roce 1994*. Demografie, 1995, s. 237–253.
Aleš, M. *Populační vývoj v České republice v roce 1995*. Demografie, 1996, s. 233–247.
Kučera, M. – Šimek, M. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996*. Demografie, 1997, s. 157–172.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1997*. Demografie, 1998, s. 233–246.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1998*. Demografie, 1999, s. 169–183.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1999*. Demografie, 2000, s. 169–182.
Kretschmerová, T. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2000*. Demografie, 2001, s. 173–186.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2001*. Demografie, 2002, s. 157–170.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2002*. Demografie, 2003, s. 153–165.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003*. Demografie, 2004, s. 153–165.
– *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2004*. Demografie, 2005, s. 153–168.
Zeman, K. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2005*. Demografie, 2006, s. 153–165.
Štyglarová, T. *Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2006*. Demografie, 2007, s. 153–169.
– *Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2007*. Demografie, 2008, s. 153–172.

Mimo Demografii

- Srb, V. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum, 2004.
Kučera, M. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost a Sociologický ústav AV ČR, 1994.
Populační vývoj České republiky 1990–2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzita Karlova v Praze, 2002.
Populační vývoj České republiky 2001–2006. Praha: Katedra demografie a geodemografie Univerzita Karlova v Praze, 2007.

MILAN KUČERA pracoval v letech 1952–1970 v odboru demografické statistiky Státního úřadu statistického jako analytik, v letech 1971–1977 v Terplanu, v letech 1977–1991 byl vedoucím oddělení sčítání Českého statistického úřadu. V roce 1993 přešel jako vědecký pracovník na katedru demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK. V desítkách článků se zaměřoval na analýzu populačního vývoje a výsledků sčítání lidu, domů a bytů. Je spoluautorem několika knih s demografickou problematikou, dlouholetým členem České demografické společnosti a redakční rady Demografie.

Summary

Since 1950, the population development in the Czech Republic took place in three periods, largely differing according to the changing social conditions. The years 1968–1969 as well as 1990–1991 can be used to delineate the periods in question, in connection with major changes in the political and subsequently also social situation. The first two periods were typical of high intensity of marriage at low age, a growing divorce rate and lowering fertility (down from the two original peaks). The first decline in fertility accelerated especially after abortions were allowed also for social reasons. The increase in the early 1970s was caused by the rising number of women at childbearing age (a secondary wave of increased fertility from the post-war years), but primarily by the compensation rise in fertility following the repressive limitations on the activities of hundreds of thousands of people after the suppression of the Prague Spring reform movement, after which Czechs found refuge in the private zone of their families. The rise was prompted by a significant increase in social help to the families with children within the official policy of installing calm in society. In the first two periods, mortality was only slightly falling, while stagnation occurred in some years.

The third period after the political breakthrough in 1989 created quite new conditions not only for the reproduction of the young generation: intensity of newly closed marriages radically fell, while the age at marriage rapidly increased, the divorce rate unexpectedly increased as well and many married women reduced their fertility. The sharp fall in total fertility was accompanied with the rising number and proportion of the children born out of the wedlock as the number of single mothers swelled. The fall in mortality has accelerated and the length of life has increased. The first two periods of the population development also saw a number of waves of high, mostly illegal, migration. Only the period after 1989 can be considered free from the viewpoint of conditions of reproduction with all of their positive and negative consequences, while total fertility has been stagnating on a very low level. A slight change in the past few years will not last long.

SOUČASNÝ „BABY-BOOM“ V ČESKÉ REPUBLICE A RODINNÁ POLITIKA¹⁾

JIŘINA KOCOURKOVÁ

The Current „Baby Boom“ in the Czech Republic and the Family Policy

In the past four years, the Czech Republic experienced a rapid surge in the birth rate as well as total fertility rate from the level called lowest-low to 1.44 children per woman. The author analyses the context of the recent development of reproductive behaviour, within the context of change in the character of family policy in the Czech Republic after 1990. She outlines the measures adopted within family policy since 2000 and examines their influence on the change in the population climate in the Czech Republic. She uses a normative approach which stresses the vital harmony between the preferences of the public and adopted measures.

Demografie, 2008, 50: 240–249

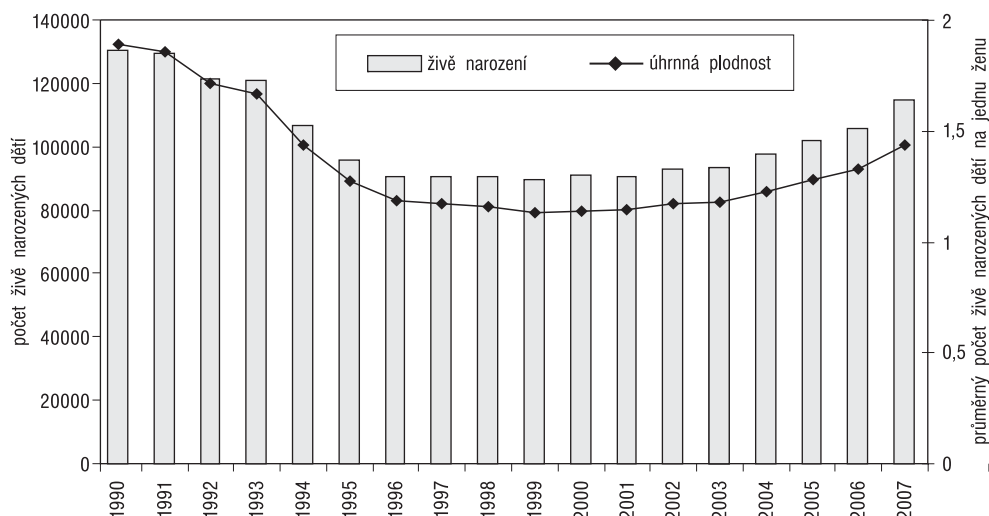
Zkoumání vlivu rodinné politiky na porodnost nepřestává být v demografii aktuální. Naopak, od 90. let 20. století v souvislosti s prohloubením diferenciacie evropských států z hlediska úrovně plodnosti a s přetrvávající extrémně nízkou úrovní plodnosti v některých státech lze hovořit o intenzivnějším rozvoji výzkumů zabývajících se souvislostmi mezi opatřeními rodinné politiky a individuálním chováním. Jsou to především výsledky tzv. mikro-úrovňových studií, které poskytují konzistentnější výsledky a efekt pronatalitních opatření častěji prokazují (Neyer – Anderson, 2007). Je potřeba připomenout, že takový výzkum v sobě skrývá celou řadu metodologických úskalí. Jedním z nich je například způsob konceptualizace rodinné politiky. V jedné krátké stati nelze postihnout celou šíři dané problematiky. Předložená stať vychází z tzv. normativního přístupu, který zdůrazňuje, že stát přijímanými opatřeními může ovlivňovat vzorce rodinného chování. Potenciální efekt opatření je pak odvislý především od té skutečnosti, do jaké míry přijímaná opatření korespondují s očekáváním veřejnosti a do jaké míry jsou lidé ochotni přizpůsobit své chování státem podporované normě. Zároveň je nutné v úvahu, že v rámci rodinné politiky působí jednotlivá opatření v komplexu s ostatními již existujícími či nově zaváděnými opatřeními. V článku je odkazováno pouze na nejdůležitější změny, ke kterým došlo od počátku 90. let 20. století. Jednalo se především o změny ve finanční podpoře směřované k rodinám s dětmi a v zajišťování denní péče o děti.

Vývoj porodnosti po roce 2000 a jeho podmíněnosti

Česká republika v posledních čtyřech letech zaznamenává výraznější vzestup počtu živě narozených dětí, který je často v médiích označován jako „baby boom“ (graf 1). Porodnost se začala zvyšovat v roce 2002, avšak od roku 2005 se vzestup ročních počtů živě narozených dětí zřetelně zrychlil (Štyglarová, 2008). Podle nejnovějších informací ČSÚ se v první čtvrtině roku 2008 narodilo více dětí než ve stejném období roku 2007, přesto již meziroční změna nebyla tak výrazná jako na počátku roku 2007. V roce 2008 lze tedy očekávat zpomalení růstu a v dalších dvou letech jeho zastavení. Následný pokles ročních počtů živě narozených dětí bude nevyhnutelný v důsledku postupného úbytku žen v reprodukčním věku, především

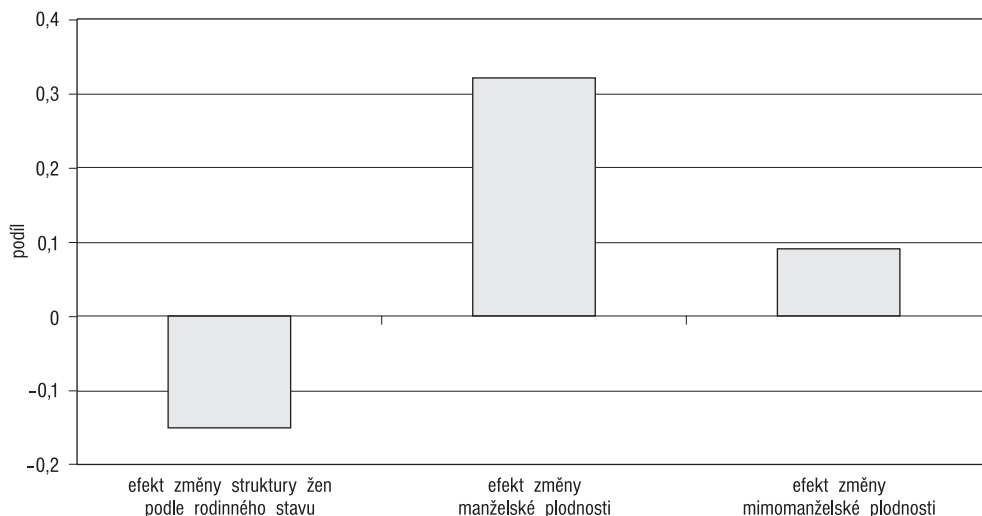
¹⁾ Článek vznikl za podpory Grantové agentury České republiky v rámci řešení projektu č. 403/07/0711 *Demografická situace České republiky v rámci EU (25): Podobnosti, odlišnosti a perspektivy* a Výzkumného záměru MSM 0021620831 *Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace*.

Graf 1 Vývoj počtu živě narozených dětí a úhrnné plodnosti (Development of the live births and of the total fertility rate)

ve věku 25–34 let. Jedná se tedy skutečně o populační vlnu, jejíž hlavní příčinou však není skutečnost, že se rodí děti ženám ze silných populačních ročníků 70. let. Nepřímá standardizace ukázala, že v roce 2007 se narodilo jen o 1530 dětí více, než by se narodilo za předpokladu aplikace specifických měr plodnosti žen z roku 2007 na věkovou strukturu žen v roce 2003. Již od konce 90. let se dostávaly do věku vyšší plodnosti generace žen narozených v populační vlně 70. let. Zvýšené počty žen ve fertilním věku se však významněji na nárůstu porodnosti projeví až v souvislosti se zvýšením intenzity plodnosti v posledních čtyřech letech. Vliv změn v počtech žen v reprodukčním věku jako důsledek populační vlny 70. let bude zřetelnější v blízké budoucnosti, kdy roční počty živě narozených dětí budou klesat, i kdyby se úhrnná plodnost nezměnila. Nicméně rychlost poklesu počtu narozených dětí bude na vývoji úhrnné plodnosti záviset.

Úhrnná plodnost v ČR se celé jedno desetiletí pohybovala v hodnotách označovaných jako extrémně nízké, proto její zvýšení na úroveň 1,44 dětí na jednu ženu v roce 2007 zasluhuje pozornost. Nicméně, stále ještě nedosáhla hranice 1,5 dětí na jednu ženu, která je některými demografy označována jako kritická pro možné udržení populační rovnováhy (Lutz – Skirbekk, 2005). Podle metody dekompozice se na zvýšení úhrnné plodnosti o 0,26 mezi roky 2003 a 2007 nejvíce podílel nárůst manželské plodnosti (graf 2). Vývoj struktury žen podle rodinného stavu působil proti zvyšování úhrnné plodnosti. Reprodukční chování populace ČR se ve srovnání s počátkem 90. let zásadním způsobem přeměnilo. V této souvislosti je někdy zdůrazňován tzv. efekt časování, kdy úhrnná plodnost setrvává na nízké úrovni v důsledku posunu plodnosti do vyššího věku žen (Sobotka, 2003; Rabušic, 2006). Očekává se, že návrat na vyšší úroveň plodnosti nastane samovolně po zvýšení intenzity plodnosti starších žen. Za kompenzační efekt posunu plodnosti do vyššího věku žen v ČR lze považovat skutečnost, že se od roku 2004 intenzivněji začaly rodit děti ženám starším a to ve věku 33–37 let. Jedná se o ženy narozené v první polovině 70. let, které dosud především druhé mateřství odkládaly, pravděpodobně také z důvodu nepříznivých podmínek. Avšak vyšší intenzitu plodnosti znamenávají od roku 2004 rovněž mladší ženy ve věkovém intervalu 28–30 let. Generace žen narozených v druhé polovině 70. let již vykazují ve věku 25–29 let vyšší plodnost, než měly v tomto věku generace žen z první poloviny 70. let.

Graf 2 Podíl tří komponent na zvýšení úhrnné plodnosti v ČR v období 2003–2007 (Contribution of three components to the increase in total fertility rate in the Czech Republic, 2003–2007)

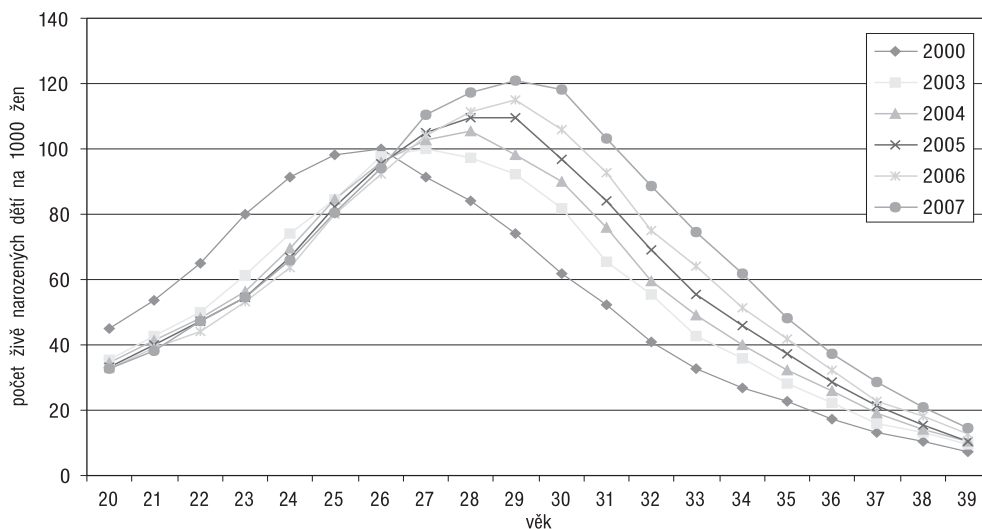
Pozn.: Metoda dekompozice vychází ze vztahu $\dot{u}p = \sum f_x^{vd} \cdot p_x^{vd} + \sum f_x^n \cdot (1 - p_x^n)$

Nedávné zvýšení úhrnné plodnosti lze tedy považovat za výsledek souběhu dvou jevů: opožděného kompenzačního efektu a nástupu nového režimu reprodukčního chování. Do roku 2003 se křivka plodnosti, tj. rozložení měr plodnosti podle věku, pouze posunovala do vyššího věku (graf 3). Nárůst intenzit plodnosti žen kolem věku 30 let, zřetelný od roku 2004 je nesporným indikátorem formování nového modelu, tzv. modelu pozdní plodnosti. V období od roku 1990 do roku 2007 se vrchol křivky plodnosti posunul o 8 let do věku 29 let. Zatímco ženy z generace první poloviny 70. let lze považovat za iniciátorky změn v reprodukčním chování, ženy narozené v druhé polovině 70. let se již chovají podle nového reprodukčního režimu.

Nabízí se otázka, zda bychom zaznamenali obdobné zvýšení intenzity plodnosti, i kdyby v rámci rodinné politiky ČR nebyl v letech 2001–2005 přijat soubor opatření na podporu rodin s dětmi. Možný efekt těchto opatření s nedávným oživením úrovně plodnosti žen v ČR časově nápadně koinciduje. Je možné uvést dva důvody, které poukazují na změnu populačního klimatu. Za prvé, nástup kompenzace extrémně nízké plodnosti zaznamenané během druhé poloviny 90. let bylo možno očekávat již zhruba o pět let dříve, kdy ženy narozené v populační vlně první poloviny 70. let vstupovaly do věku 25–29 let. Za druhé, ukazuje se, že pokud jsou vytvořené příznivé podmínky pro založení rodiny, značný podíl žen pravděpodobně nemá v úmyslu odsouvat první mateřství až na dobu po dosažení věku 30 let. Zlepšování životních podmínek rodin v ČR je samozřejmě nezbytné sledovat v širších souvislostech, než je pouhé přijímání nových opatření rodinné politiky. Na vytvoření příznivějšího populačního klimatu se zásadním způsobem podílel nedávný ekonomický růst²⁾ a rozvoj nástrojů bytové politiky spolu s větší dostupností hypoték. Potvrzuje se tím hypotéza, že bez zlepšování podmínek pro založení rodin by samovolný nárůst úhrnné plodnosti nad úroveň

²⁾ Po překonaném ekonomickém poklesu v období 1997–1998 začala ekonomika ČR trvale růst (Jahoda – Kofroň, 2007). Růst HDP se od roku 2003 zrychloval a v roce 2005 dosáhl 6,1 %. Na ekonomický růst reagoval vývoj mezd, neboť v daném období mzdy rostly jak nominálně, tak reálně.

Graf 3 Míry plodnosti podle věku žen (Women's age-specific fertility rates)

1,5 dětí na jednu ženu byl málo pravděpodobný (Rychtaříková, 1999 a 2000; Kučera, 2001 a 2002; Sirovátka, 2003; Kocourková, 2006b).

Rodinná politika v ČR před a po roce 2000

Od počátku 90. let procházela česká společnost zásadní transformací, která se dotýkala celé řady životních podmínek rodin s dětmi a faktorů ovlivňujících zakládání rodin. Přesto byla téměř do konce 90. let ze strany politické reprezentace ČR rodinné politice věnována minimální pozornost. Změna nastala až s nástupem ČSSD do vlády, jejíž tehdejší ministr práce a sociálních věcí V. Špidla nejprve usiloval o návrat k některým dříve existujícím opatřením, např. k plošným přídávkům. Teprve později byly předkládány návrhy nových opatření. Z hlediska politického lze vývoj podpory rodin v ČR v posledních 15 letech charakterizovat jako nestabilní a orientovaný primárně k posilování finanční podpory nízkopříjmových rodin s dětmi. Většina opatření byla přijímána spíše jako nesystémové kroky³⁾, a to především v důsledku často nejednotných přístupů tří hlavních politických stran ODS, ČSSD a KDU-ČSL. V rámci odborných kruhů probíhaly v 90. letech diskuse o potřebě rodinné politiky, jež byly posléze nahrazeny debatami o charakteru rodinné politiky v ČR (srov. Kuchařová, 2007). Celkově lze zhodnotit, že o určitém rozvoji opatření na podporu rodin s dětmi, a to především z hlediska rozšiřování možností individuálních řešení, můžeme hovořit v období 2001–2006. S návratem ODS do vlády převládla snaha o hledání úspor ve státním rozpočtu, což se v roce 2008 nejvíce dotklo právě dávek určených rodinám s dětmi: přídávku na děti, porodného a rodičovského příspěvku.

Přestože v první polovině 90. let nastal prudký propad úrovně plodnosti, klíčovým obdobím pro její následný vývoj byla druhá polovina 90. let. Omezení podpory rodin na počátku 90. let bylo vysvětlitelné v souvislosti s tím, že systém vybudovaný před rokem 1989 nebyl přijatelný v nových společenských podmínkách a bylo potřeba vytvořit systém nový. Avšak ten byl zaměřen pouze na sociálně potřebné rodiny a nová opatření na podporu rodin s dětmi přijímána nebyla. ČR se potýkala s ekonomickými těžkostmi a kromě rodinné politiky neby-

³⁾ Značná část opatření na podporu rodin nebyla přijata z iniciativy vlády, ale poslanců.

la účinná ani bytová politika. Vzhledem k nepříznivým podmínkám nedošlo ke konci 90. let k nárůstu kompenzace odložené plodnosti, jak by bylo možné očekávat, pokud by přeměna reprodukčního chování probíhala především v důsledku nastolení nových společenských podmínek a s tím spojených hodnotových změn u mladé generace. Teprve od přelomu století dochází k pozvolnému zlepšování podmínek a následně i částečné kompenzaci předchozí nízké plodnosti žen ve věku nejvyšší plodnosti. Ukazuje se, že mladé ženy, které v 90. letech mateřství odložily, měly vhodnější podmínky pro založení rodiny až ve věku 33 let a vyšším. Zároveň lze předpokládat, že ve starším věku si ženy uvědomují poslední šanci mít dítě, protože většina žen dítě chce.

Po roce 2000 byla přijata řada opatření, jejichž hlavním cílem bylo zvýšit finanční podporu rodin a zachovat možnost individuální péče o malé děti v rodině (Kocourková, 2006a). Nedávné analýzy ukázaly, že největší vliv na finanční situaci domácností s dětmi měl růst pracovních příjmů (Jahoda, 2006). Finanční podpora rodin s dětmi je v ČR realizována prostřednictvím dvou skupin nástrojů: pomocí dávek státní sociální podpory a daňovými úlevami. Pro dosavadní vývoj je však charakteristické, že obě skupiny nástrojů jsou málo propojené a jejich vliv na finanční situaci rodin roztržštěný. Zvýšení některých dávek, např. porodného v roce 2001 z částky 6400 Kč na 8450 Kč a v roce 2006 na 17 500 Kč mohlo vytvořilo dojem růstu sociální podpory rodin, avšak hlavním trendem v posledních letech byl reálný pokles dávek pro děti. Nejvíce se to týkalo přídávku na dítě, který byl postupně zacílen jen na domácnosti s nejnižšími příjmy (Jahoda – Kofroň, 2007). Výjimkou byl pouze rodičovský příspěvek, jenž se od roku 2005 stal nejvýznamnější dávkou poskytovanou rodinám s dětmi.

Jako důležité opatření se jevílo zrušení omezení výdělku při pobírání rodičovského příspěvku s cílem zvýšit životní úroveň rodin a zároveň podnítit matky, aby neztratily kontakt se zaměstnáním (platnost od 1. 1. 2004). Avšak podle výzkumů tuto možnost v různých formách (včetně krátkodobých) využila necelá pětina matek. Byl také několikrát navýšen rodičovský příspěvek. První důležité zvýšení o 40 % bylo schváleno od 1. 5. 2004. Další větší nárůst nastal v souvislosti s předvolebním bojem politických stran, kdy bylo s platností od 1. 1. 2007 odsouhlaseno zdvojnásobení rodičovského příspěvku tak, aby částka odpovídala 40 % průměrné měsíční mzdy v roce 2005. Mezi další opatření patřilo prodloužení doby, po kterou může být dítě v mateřské škole (MŠ), aniž by rodič ztratil nárok na pobírání rodičovského příspěvku. Od 1. 2. 2006 může dítě starší tři let navštěvovat MŠ čtyři hodiny denně.

Na rozdíl od dávek určených na děti význam daňové podpory rodin s dětmi v posledních letech narůstal⁴⁾. Za základní daňový nástroj je považována daňová úleva na dítě, která měla v letech 1993 až 2004 podobu odečitatelné položky na dítě, což v progresivním daňovém systému znamenalo vyšší efektivní podporu pro poplatníka s vyšším příjmem⁵⁾. Od roku 2005 byla nahrazena daňovým zvýhodněním na dítě, které může mít podobu slevy na dani nebo daňového bonusu ve výši 6000 Kč za rok na vyživované dítě. Tím byla finanční podpora zaměřena více na nízkopříjmové rodiny, neboť došlo k posílení progresivity daní z příjmů. Současně byla od roku 2005 zavedena možnost společného zdanění manželů s cílem více posílit finanční soběstačnost rodin. Tato úprava, zvýhodňující především rodiny se ženou v domácnosti nebo jen s nízkým pracovním příjmem, však platila pouze tři roky⁶⁾. Od roku 2008 je v platnosti nová daňová soustava, podle které došlo ke zvýšení daňového zvýhodnění na vyživované dítě i na manželku žijící ve společné domácnosti, jejíž příjem nepřesahuje určitý limit. Společné zdanění už

⁴⁾ R. Bláha z MF ČR ve svém příspěvku na mezinárodní konferenci o rodinné politice v roce 2006 řekl: „...po celé řadě legislativních úprav ve prospěch rodin s dětmi se konečně v ČR vyplatí založit rodinu a mít děti, a to také z daňového hlediska.“ citováno ze sborníku z konference *Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině?* Listopad 2006, MPSV Praha.

⁵⁾ V roce 2004 dosáhla roční odečitatelná položka na vyživované dítě výše 25 560 Kč.

⁶⁾ Ve vyspělých zemích lze pozorovat spíše odklon od společného zdanění partnerů, neboť to může mít v dlouhodobé perspektivě negativní dopad na zaměstnanost žen.

side uplatňovat nelze, ale jak uvádí *Höhne* (2008), změny v dávkovém a daňovém systému nastolené od roku 2008 mohou přispět ke zvýšení motivace k účasti na pracovním trhu, ke snížení závislosti na sociálních dávkách a nepřímo též k podpoře tradiční rodiny.

V rámci první etapy sociální reformy v ČR došlo v roce 2008 ke změně v systému rodičovské dovolené. Hlavním cílem bylo v souladu s evropským trendem umožnit flexibilní čerpání délky rodičovské dovolené. Rodič se nyní může rozhodnout pro jednu ze tří možností čerpání rodičovského příspěvku. Zásadní změnou je zavedení tzv. rychlejšího čerpání rodičovského příspěvku ve zvýšené výměře 11 400 Kč měsíčně po dobu do dosažení 2 let věku dítěte. Toto opatření je zamýšleno pro ženy, které se chtějí vrátit do práce dříve než po třech letech⁷⁾. Klasické čerpání rodičovského příspěvku ve výši 7600 Kč je umožněno pouze do tří let věku dítěte. Pomalejší čerpání rodičovského příspěvku spočívá ve vyplácení částky 7600 Kč pouze do 21 měsíců věku dítěte a dále ve výši 3800 Kč do 48 měsíců věku dítěte. V dalším kroku má současná vláda za cíl rozšířit spektrum služeb v předškolní péči, např. podporu rozvoje firemních mateřských školek a možnosti individuální péče nerodičovskou osobou. Méně příznivou skutečností však bylo snížení dvou dávek určených rodinám, porodného a přídatku na dítě. Porodné je od 1. 1. 2008 vypláceno pouze ve výši 13 tisíc Kč. Současně s tím došlo k dalšímu zúžení okruhu rodin, které mají nárok na přídatky na dítě. Přídatky na děti jsou nyní spíše sociální dávkou pro rodiny s nízkými příjmy na osobu. Tato dávka má nyní ve větší míře, než tomu bylo dříve, charakter „chudinské dávky“, což se může odrazit ve zvýšeném riziku chudoby a materiální deprivace dětí (*Hora – Kofroň – Strovátka*, 2008). Změny, které od roku 2008 přinesla současně daňová a sociální reforma, přispěly spíše k prohloubení nestability podmínek, které stát pro rodiny s dětmi vytváří, a mohou být širší veřejností vnímány negativně (*Kocourková*, 2007). Z dřívějších studií zkoumajících souvislosti mezi výší finanční podpory a úrovní plodnosti vyplývá, že omezení již existujících výhod má častěji větší (negativní) efekt ve srovnání s nízkým často zanedbatelným (pozitivním) efektem po zvýšení finanční podpory rodin.

Lze konstatovat, že současná úroveň podpory rodin v ČR dosahuje evropského standardu. Specifickým rysem rodinné politiky ČR zůstává upřednostňování individuální rodičovské péče před ostatními formami péče o děti. ČR patří mezi státy s nejdělsí mateřskou a rodičovskou dovolenou, ale s nárokem na spíše průměrnou finanční kompenzaci během této doby. Otcovská dovolená nebyla zatím legislativně schválena, přestože se návrh na její zavedení v plánech současného ministra práce a sociálních věcí již objevil. V rámci rodičovské dovolené neexistuje tzv. kvóta pro otce, tzn. povinnost pro otce čerpat její určitou část. Přestože byli muži v ČR zrovnoprávněni v nároku na rodičovskou dovolenou již v roce 2001, využívají ji jen velmi zřídka. Otcové na rodičovské dovolené tvoří v ČR necelé 2 % (*Nešporová*, 2006). Avšak rodičovský příspěvek má v ČR odlišný charakter, než aby odpovídal dávce běžně nárokované během rodičovské dovolené v ostatních evropských zemích. Vzhledem k tomu, že při pobírání této dávky může rodič současně pracovat bez jakéhokoli omezení a zároveň má za určitých podmínek možnost umístit dítě do školky, jedná se spíše o dávku na péči o dítě do 4 let věku. V rámci finanční podpory rodin je zřetelný posun od rodinných dávek k daňovým zvýhodněním. Přesto jsou možnosti daňových úlev pro rodiny stále využívány v menším měřítku, např. nelze si z daní odčítat náklady vynaložené na vzdělání dětí. Přídatky na děti, dříve nejdůležitější dávka určená rodinám s dětmi, získaly charakter sociální dávky⁸⁾. Tento vývoj je však v rámci Evropy spíše ojedinělý, neboť ve většině států je snaha univerzální charakter této dávky zachovat (*Kocourková*, 2004).

⁷⁾ O rychlejší čerpání může požádat rodič, pokud výše jeho peněžité pomoci v mateřství dosahuje alespoň výše rodičovského příspěvku v této zvýšené výměře, tj. 380 Kč na den.

⁸⁾ M. Kudlová z MPSV v roce 2004 uvedla, že z celkové státní hmotné podpory rodin je pouze 58 % poskytnuto na skutečné rodinné dávky. 42 % je poskytováno do rodin jako reakce na jejich nízkou příjmovou úroveň, tedy k řešení chudoby. Podíl výdajů na rodinnou politiku v posledních letech tedy klesá, zatímco podíl výdajů na „chudinský prvek“ roste.

Problém normativního charakteru rodinné politiky

Při výzkumu vlivu opatření rodinné politiky na reprodukční chování populace je potřeba vzít v úvahu, do jaké míry přijatá opatření korespondují s očekáváním veřejnosti. Bourdieu (1996) zdůrazňuje, že stát se prostřednictvím rodinné politiky může podílet na utváření určité normy v chování rodin. Součástí rodinné politiky mohou být i taková opatření, jejichž cílem je favorizovat určitý typ rodinného chování. Efekt těchto opatření závisí na tom, jak lidé tato opatření vnímají a do jaké míry jsou ochotni přizpůsobit své chování normě, kterou daný stát vytváří. Od 90. let se v rámci EU výrazněji prosazuje trend přenesení péče o děti do 3 let zčásti mimo rodinu. Současně s tím jsou navrhována a v jednotlivých státech EU postupně přijímána opatření na podporu větší genderové rovnosti na trhu práce i v oblasti péče o děti. V ČR stejně jako ve většině postkomunistických států došlo po změně politického režimu k příklonu k tradiční hodnotové orientaci. Nové vlády v těchto státech vyjádřily nižší míru podpory genderové rovnosti a malou snahu zapojit matky s malými dětmi do zaměstnání. Současně s tím nedávné výzkumy ukazovaly, že je to do značné míry v souladu s tím, co veřejnost očekávala. Velkou podporu vyjadřovala finančním dávkám a dlouhé rodičovské dovolené. Naopak zájem o státní zařízení pro děti do 3 let byl malý⁹⁾.

V ČR byl od počátku 90. let poměrně velký důraz kladen na přenesení péče o děti do rodin, aniž by byla podpořena genderová rovnost. Sirovátka – Bartáková (2008) uvádí, že se pravděpodobně jednalo o repliku či dokonce pokračování modelu, jenž se etabloval již v době socialismu. Dochází k závěru, že tzv. re-familializace měla pevnou oporu v české společnosti. Jednalo se především o přetrvávající tradiční dělbu práce mezi mužem a ženou v domácnosti, o silnou preferenci domácí péče o děti do 3 let a nízkou podporu zapojení žen v této době na trhu práce. Proto česká veřejnost upřednostňovala finanční kompenzace poskytované rodinám v souvislosti s péčí o děti před podporou zapojení žen na trh práce. Nicméně Sirovátka (2008) současně s tím dokumentuje, že obecná hodnotová orientace české společnosti je s představou o tradičním genderovém uspořádání do určité míry v rozporu. Například u žen a mužů s vyšším vzděláním převládá preference egalitárního modelu rodiny. Genderové uspořádání je značně ovlivněno institucionálním a strukturálním kontextem. Například v důsledku přetrvávajících rozdílů ve mzdách mužů a žen v ČR se orientace rodinné politiky na finanční kompenzaci zdá být nejvhodnějším řešením. Teprve odklon od tradičního institucionálního kontextu by mohl přispět k posunu v oblasti preferencí týkající se opatření rodinné politiky.

Česká veřejnost stále klade velký důraz na různé formy finanční podpory rodin s dětmi. Zdá se, že tato skutečnost byla v 90. letech podceňena a mohla přispět k přetrvání nepříznivého populačního klimatu. Jak ukazují výsledky některých šetření, opatření týkající se zlepšování podmínek rodičovské dovolené přijímaná od roku 2001 byla do značné míry v souladu s očekáváním české veřejnosti. Například podle výsledků šetření Population Policy Acceptance (PPA) z roku 2001 by většina populace nejvíce uvítala opatření, která by pomohla ke zlepšení finanční situace rodin (Kocourková, 2006b). Za jedno z možných vysvětlení nedávného zvýšení intenzity plodnosti lze považovat nárůst finanční podpory rodin s nejmenšími dětmi daný současně zvýšením porodného, zavedením společného zdanění manželů a zdvojnásobením výše rodičovského příspěvku. Značný podíl rodin, kde jeden z rodičů byl minimálně tři roky na rodičovské dovolené, mohl trpět finanční nouzí. V tomto kontextu je výrazné zvýšení finanční kompenzace žen na rodičovské dovolené mnohem důležitější než přijetí opatření na podporu rozvoje mimorodinné péče.

Vzhledem k tomu, že v české společnosti dosud přetrvává preference tradičního genderového uspořádání rodiny, lze reformu rodičovské dovolené, která v ČR vešla v platnost od 1. 1. 2008, označit za přiměřenou. Tato reforma nastolila postupný přechod od modelu dlouhé rodičovské dovolené k modelu více propojenému se zaměstnáním ženy. Tímto byl zatím

⁹⁾ Na škodlivý vliv jeslové výchovy na psychický vývoj dítěte bylo poukazováno již v době většího rozšíření jesli v bývalém Československu: Nováková, 1957; Langmeier – Matějček, 1964.

odmítnut radikálnější přístup spočívající ve zkrácení rodičovské dovolené a zavedení kvót pro otce. Z hlediska typologie (Wall, 2007) se nově zavedený třírychlostní systém rodičovské dovolené v ČR přiblížil modelu tzv. „orientovanému na rodičovskou volbu“, který je možné nalézt ve Francii, Norsku nebo Finsku. Zkrácení délky pobírání rodičovského příspěvku a následně upřednostnění podpory péče o děti mimo rodinu jak je typické pro Švédsko, Irsko, Dánsko nebo Slovinsko, se zdá být pro českou veřejnost méně přijatelné. Nicméně například Německo, které bylo donedávna typickým reprezentantem modelu rodičovské dovolené podporujícího tradiční rodinu, se vydalo „švédskou“ cestou¹⁰⁾. Německo patří dlouhodobě mezi státy s nejnižší úrovní plodnosti. Neyer a Andersson (2007) uvádí, že jedním z důvodů byla přetrvávající nerovnováha mezi společenským vývojem a orientací rodinné politiky. Donedávna byl v Německu podporován tradiční model rodiny s otcem živitelem. Se zvyšující se zaměstnaností žen, narůstající nutností dvou příjmů a rozšiřováním nesezdaných soužití přestal charakter rodinné politiky odpovídat tomu, co mladí lidé očekávali. Tento nesoulad byl vnímán jako překážka, která se negativně odrazila na populačním klimatu, neboť narůstal podíl záměrně bezdětných žen.

Jedním z modelů, který je v současné době na úrovni EU prosazován, je rodičovská dovolená v délce 18 měsíců, kdy 6 měsíců je určeno pouze pro matku, 6 měsíců pouze pro otce a o zbývajících 6 měsících se mohou oba rodiče podělit podle vlastního uvážení. Argumentuje se tím, že pouze stanovení kvót pro muže vede ke skutečné změně v chování rodičů. Nicméně politika současné vlády ČR naznačuje, že není jejím cílem nahradit dosavadní normu upřednostňující individuální péči o děti v rodině normou novou směřující k přenesení péče o děti ve věku do 3 let mimo rodinu a k výraznějšímu zapojení otců do péče o rodinu. Snahou je spíše rozšiřovat možnosti volby a respektovat různá strategie uspořádání rodinného života. Podle současné vlády ČR by cílem rodinné politiky nemělo být „vnucování“ dřívějšího návratu matek do zaměstnání na úkor rodinného života. Ukazuje se, že v české společnosti stále přetrvává kritický přístup k institucionální péči o děti do tří let věku jako důsledek situace před rokem 1990, kdy povinná zaměstnanost žen vedla k nutnosti odkládat nejmenší děti do jeslí. Neznalost specifika českého prostředí a historických souvislostí často vede zahraniční odborníky k zavádějícím závěrům ohledně doporučení pro ČR¹¹⁾.

Závěr

Zatímco v 90. letech byla role rodinné politiky v ČR často zpochybňována a to nejen představiteli pravicové politiky, ale také některými českými odborníky, v současné době již zaujímá důležité místo ve vládní politice. Je stále zřetelnější, že fungování rodiny je pro společnost klíčovou otázkou. Rodinná politika se postupně stala důležitou součástí volebního boje politických stran. Diskuse, zda rodinná politika ano či ne, nebo do jaké míry může stát zasahovat do rodinného života, byly v posledních letech nahrazeny úvahami o tom, jak podporu rodin v rámci rodinné politiky rozvíjet. V této souvislosti důležitou roli sehrálo přijetí *Koncepce rodinné politiky v ČR* v roce 2005. Její význam spočívá v tom, že se jedná o první explicitní formulaci rodinné politiky v ČR a uznání odpovědnosti státu za podmínky, které jsou rodinám s dětmi v ČR vytvářeny. Přestože byla následně nově zvolenou pravicovou vládou částečně přepracovaná, její existence by mohla zaručit potřebnou míru stability v politice uplatňované vůči rodinám s dětmi.

¹⁰⁾ Na základě reformy z roku 2007 došlo v Německu ke zkrácení rodičovské dovolené. Rodiče mají nyní možnost rozhodnout se buď pro jednoletou dovolenou s finanční kompenzací ve výši 67 % platu nebo dvouletou s náhradou 33,5 % předchozí mzdy. Navíc byly přidány dva měsíce pouze pro otce v případě jednoleté dovolené a čtyři měsíce v případě dvouleté dovolené. Současně s tím byly schváleny kroky, které by měly vést k naplnění lisabonského požadavku, aby do roku 2013 byla třetina dětí mladších 3 let umístěna v zařízení péče o děti.

¹¹⁾ Např. Klasen a Launov (2003) na základě vlastní analýzy uvádějí, že nedostatek míst institucionální péče o děti je jedním z klíčových faktorů nízké nízké porodnosti v ČR.

Vytváření stabilního pro-rodinného prostředí by mělo být hlavním cílem rodinné politiky, neboť jak se ukazuje v ostatních evropských státech, dlouhodobější a systematická pozornost státu věnovaná rodinám s dětmi může pozitivně ovlivnit vývoj úrovně plodnosti. Další směřování rodinné politiky by mělo být zaměřeno na rozvoj osvědčených nástrojů, jejichž přizpůsobování novým požadavkům a rozšiřování možností volby individuálních řešení. Není třeba experimentovat, rušit fungující nástroje a zavádět nové. Vhodnější je vycházet z existujícího ověřeného systému a vytvořit možnosti jiných řešení. Otázkou zůstává, do jaké míry usilovat o prosazení určitého evropského modelu a do jaké míry přihlížet ke specifické situaci v našem státě. Česká vláda se zcela záměrně odmítá podřít některým požadavkům EU. Z jejího pohledu je současná politika prosazovaná na úrovni EU do značné míry normativní směřující k prosazení švédského modelu na celoevropské úrovni.

Přestože je podle přijaté koncepce rodinná politika vnímaná jako meziřesortní, z hlediska institucionálního je součástí politiky sociální, což do určité míry omezuje její další rozvoj. Na rozdíl od politiky sociální, která je primárně zaměřená na nízkopříjmové rodiny, **politika rodinná by měla vytvářet široké spektrum nástrojů podpory všech rodin s dětmi bez ohledu na jejich příjem.** Mezi hlavní cíle rodinné politiky patří v současné době vytváření podmínek rodičům, aby mohli lépe skloubit zaměstnání a péči o rodinu. V tomto kontextu je rozhodnutí současné vlády v ČR oddělit oblast politiky rovných příležitostí od rodinné politiky méně srozumitelné.

Literatura

- Bláha, R. 2006. *Podpora rodiny prostřednictvím daňových opatření.* In Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině? Sborník z konference, Praha: MPSV.
- Bourdieu, 1996. *On the family as a realized category.* Theory, Culture & Society, 13, 3, pp. 19–26.
- Hora, O. – Kofroň, P. – Sirovátka, T. 2008. *Příjmová chudoba a materiální deprivace v České republice s důrazem na situaci dětí podle výsledků šetření SILC.* Praha: VÚPSV.
- Höhne, S. 2008. *Podpora rodin s dětmi a vliv peněžních transferů na formu rodinného soužití.* Praha: VÚPSV.
- Jahoda, R. 2006. *K jakým změnám došlo v letech 2000–2006 u dávek směrem k dítěti?* In Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině? Sborník z konference, Praha: MPSV.
- Jahoda, R. – Kofroň, P. 2007. *Domácnosti a sociální dávky v letech 2000 až 2005.* Praha: VÚSPV.
- Klasen, S. – Launov, A. 2003. *Analysis of the determinants of fertility decline in the Czech Republic.* IZA Discussion Paper No. 870. Bonn: Institute for the Study of Labour.
- Kocourková, J. 2004. *Přídavky na děti v České republice: preference a realita.* Demografie, 46, s. 22–32.
- Kocourková, J. 2006a. *Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.* In Kocourková, J. – Rabušic, L. (eds.). *Šňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PFF UK.
- Kocourková, J. 2006b. *Proč a jaká rodinná politika v ČR: postoje české veřejnosti k pronatalitním opatřením.* In Kocourková, J. – Rabušic, L. (eds.). *Šňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PFF UK.
- Kocourková, J. 2007. *Populační klima a rodinná politika.* In Fialová, L. (ed.). *Populační vývoj České republiky 2001–2006.* Praha: PFF UK.
- Kučera, M. 2001. *Potřebuje Česká republika zřetelnou populační a migrační politiku?* Demografie, 43, s. 85–92.
- Kučera, M. 2002. *K diskusi o populační politice České republik.* Demografie, 44, s. 202–203.
- Kudlová, M. 2004. *Rodina a chudoba z pohledu Ministerstva práce a sociálních věcí.* In Rodina z perspektivy dětí – chudoba jako objektivní a subjektivní problém. Sborník z konference, Praha: NCPR.
- Kuchařová, V. 2006. *Rodinná politika v ČR – proč a o čem.* Demografie, 48, s. 299–240.
- Langmeier, J. – Matějček, Z. 1964. *Psychická deprivace v dětství.* Praha: Avicenum.
- Lutz, W. – Skirbekk, V. 2005. *Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries.* Population and Development Review, 31 (4), pp. 699–720.
- Nešporová, O. 2006. *Otcové pečující o děti formou rodičovské dovolené.* Demografie, 48, s. 153–165.
- Neyer, G. – Andersson, G. 2007. *Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts?* MPIDR working paper. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-021.pdf>.
- Nováková, M. 1957. *Poruchy duševního vývoje u předškolních dětí.* In Problémy pediatrie v praxi a ve výzkumu, s. 138–140.
- Rabušic, L. 2002. *K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky.* Demografie, 44, s. 177–187.
- Rabušic, L. 2006. *Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě?* In Kocourková, J. – Rabušic, L. (eds.). *Šňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PFF UK.
- Rabušic, L. 2007. *Několik poznámek k české rodinné politice.* Demografie, 49, s. 262–272.
- Rychtaříková, J. 1999. *Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?* AUC-Geographica, XXXIV, 1, s.19–44.

- Rychtařiková, J. 2000. *Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?* AUC-Geographica, XXXV, 1, s. 89–102.
- Sirovátka, T. 2003. *Rodinné chování a rodinná politika v ČR*. In Mareš, P. – Potočný, T. (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister&Principal, s. 35–59.
- Sirovátka, T., – Bartáková, H. 2008. *Harmonizace rodiny a zaměstnání v České republice a role sociální politiky*. In Sirovátka, T. – Hora, O. (eds.). *Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti*. Brno: FSS MU.
- Sobotka, T. 2003. *Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech*. *Demografie*, 45, s. 77–87.
- Štyglarová, T. 2008. *Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2007*. *Demografie*, 50, s. 153–172.
- Wall, K. 2007. *Leave policy models and the articulation of work and family in Europe: a comparative perspective*. In Moss, P. – Wall, K. (eds.). *International review of leave policies and related research 2007*. London: Department of Business, Enterprise and Regulatory Reform, pp. 25–43.
- Pohyb obyvatelstva – 1. čtvrtletí 2008*. Rychlá informace. Praha: ČSÚ, 2008.

JIŘINA KOCOURKOVÁ pracuje na katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK v Praze. Dlouhodobě a systematicky se zabývá výzkumem populačního klimatu a vlivem rodinné politiky na reprodukční chování. Je členkou mezinárodní pracovní skupiny **Leave policies and research**, která každoročně vydává obsáhlou publikaci shrnující nejnovější informace a poznatky v oblasti systémů rodičovské dovolené ve vyspělých státech. Je spolueditorka knihy **Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?** vydané v roce 2006. V roce 2008 publikovala jako spoluautorka kapitolu o postojích evropské veřejnosti k opatřením rodinné politiky v knize Höhn, Ch. – Avramov, D. – Kotowska, I. (eds.) **People, Population Change and Policies – Lessons from the Population Policy Acceptance Study** vydané v nakladatelství Kluwer/Springer.

Summary

In the past four years, the Czech Republic recorded a surge in the number of live-born children. At the same time, total fertility rate rose to 1.44 children per one woman by 2007. The development can be largely attributed to the concurrence of two factors: a late compensation effect of the shift of fertility to a higher age of women and the onset of a new pattern of reproduction behaviour. The growing fertility of women at the age of around 30, apparent since 2004, is an indicator of the creation of a new pattern, the “model of late fertility.”

The study examines to what extent the creation of a more favourable population climate was supported by the focus of the family policy of the Czech Republic after 2000. Whereas in the 1990s the role of family policy was often questioned in the Czech Republic, recently it was an important part of the government policy. After 2000, certain measures were adopted which can be described as having been consistent with public expectations. The current Czech government has adopted a reserved stance on some demands by the EU that seek to implement the Swedish model of family policy at the European level. The policy of the Czech government does not pursue the objective of replacing the existing norm of preferring individual care for children in a family with a new norm seeking the transfer of care for children under three years outside the family as well as a more significant participation of fathers in the care for children. Instead, it wants to widen the choices and respect various strategies of the arrangement of family life.

NOVÉ METODY DEMOGRAFICKÉ ANALÝZY¹⁾

JITKA RYCHTAŘIKOVÁ

New Methods of Demographic Analysis

Unlike traditional demography that examines individual demographic processes in an isolated way, a new paradigm is appearing. It does not focus on the assessment of a certain phenomenon in its pure form, but on the entire life span consisting of demographic events and the time lived in a certain state. The event under observation largely depends on the previous experience and also influences the rest of an individual's life. In this connection, a number of new methodological techniques have been developed.

Demografie, 2008, 50: 250–258

Metody užívané v demografii se vyvíjely v kontextu rozvoje demografie jako vědy, v interakci s dalšími vědními obory, a v souvislosti s možnostmi datových zdrojů a výpočetní techniky. Zřejmě žádná metoda není zcela nová, ale navazuje a rozvíjí předchozí. Osmdesátá léta dvacátého století spjatá s počátkem rozvoje masověji dostupných počítačů iniciovala nové myšlenky a také rozvoj vyspělejších metodických nástrojů, které se rovněž mohly opírat o lepší datovou základnu. V příspěvku začneme s deskripcí principu tradiční demografické tabulky života a dále přiblížíme některé novější metody používané současnou analýzou. Text nepodává systematický a vyčerpávající přehled metod, ale spíše ukazuje na některé nové možnosti analýzy demografických procesů.

Tabulka života: základní nástroj tradiční demografické analýzy

Tabulka života je termín, který se v české demografii používá k označení všech typů demografických tabulek kvantifikujících demografické procesy probíhající v čase (úmrtnostní tabulka, tabulka sňatečnosti svobodných, tabulka zániku manželství, tabulka plodnosti daného pořadí, apod.). Tabulka života je základním metodickým nástrojem tradiční demografické analýzy a používá se dodnes. Za první tabulku života se obvykle pokládá úmrtnostní tabulka vytvořená *Johnem Grauntem* v roce 1662; toto datum je také považováno za počátek demografie jako vědy. Koncepce úmrtnostní tabulky vychází z popisu řádu vymírání v závislosti na věku. Postupem času byla myšlenka úmrtnostní tabulky matematicky dále rozvíjena a aplikována i na další demografické (sňatečnost, plodnost, rozvodovost ap.) i nedemografické (délka životnosti aut či jiných zařízení ap.) procesy.

Tabulka života vychází z principu **exponovaná populace** zmenšované o osoby, které podstoupily **studovanou událost**. Je tedy založena na tzv. **dekrementním řádu**. Exponovaná populace je vymezena na základě nějaké společné výchozí události (například soubor osob narozených ve stejném kalendářním roce, soubor sňatků uzavřených v daném roce, soubor narozených daného pořadí) a všechny její osoby jsou vystaveny riziku podstoupit studovanou událost. Rozlišujeme dva typy tabulek života: tabulky **jednovýchodné** (single-decrement tables) a tabulky **vícevýchodné** (multiple-decrement tables). Odhad hodnot pravděpodobnostní (rizikové) funkce jednovýchodné tabulky vychází z předpokladu, že osoby, které ne-

¹⁾ Tento příspěvek byl řešen v rámci projektu *Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita* (registrační číslo 2D06004) a Výzkumného záměru *Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace* (registrační číslo 0021620831).

podstoupily studovanou událost, ale opustily exponovanou populaci z jiného (rušivého) důvodu, než byl studovaný jev (tzv. cenzorovaná pozorování), by studovaný jev podstoupily stejným způsobem (se stejnou intenzitou) jako ostatní. Oba jevy, studovaný i rušivý, se pokládají za **nezávislé** a tento typ analýzy se nazývá studiem jevu v tzv. **čistém stavu** (pravděpodobnost studovaného jevu se odhaduje jakoby při absenci rušivých událostí). Vícevýhodná tabulka je založena na předpokladu, že oba jevy, pozorovaný i rušivý, jsou vzájemně neslučitelné a v daném časovém intervalu může nastat jeden nebo druhý, takže se odhaduje pravděpodobnost výskytu studované události i pravděpodobnost výskytu rušivé/ých události/í. Oba typy demografických tabulek (jednovýhodné a vícevýhodné) lze například dobře dokumentovat na tabulkách sňatečnosti svobodných, kde u jednovýhodné tabulky se předpokládá, že ti, co zemřeli jako svobodní, by uzavírali sňatek stejnou měrou jako žijící svobodní, a proto se při odhadu pravděpodobnosti sňatku svobodných ještě připočítávají sňatky svobodných, jimž úmrtí zabránilo uzavřít sňatek. Tabulková populace je zmenšována pouze tabulkovými sňatky. V případě vícevýhodné tabulky (například dvojevýhodné) se na daném věkovém intervalu odhaduje pravděpodobnost uzavřít sňatek jako svobodný a pravděpodobnost zemřít jako svobodný. Zde je tabulková populace redukována nejen o tabulkové sňatky, ale také o tabulkové zemřelé. Tradiční metody demografické analýzy byly popsány v řadě učebnic a jsou především spjaty se dvěma jmény, *Louis Henry* (1972) a *Roland Pressat* (1961, 1983).

Základní paradigma tradiční demografické analýzy je vymezovat studované populace tak, aby byly co nejvíce **homogenní** ve svých charakteristikách (tedy nejen na základě společné výchozí události, například roku narození, ale měly i další stejné vlastnosti, například svobodní žijící v daném regionu). Tímto způsobem lze totiž zajistit seriózní porovnání jednotlivých populačních skupin. Exponovaná populace má sice na počátku své definované vlastnosti homogenity, avšak tyto se v čase poněkud mění, protože selektivním výstupem jedinců ze souboru exponované populace může docházet ke změně struktury znaků této populace. Například při analýze úmrtnosti podle věku mají s postupujícím věkem v přežívající populaci stále větší váhu dlouhověcí (zdravější) jedinci, kteří mohou mít jiné průměrné charakteristiky než původní (počáteční) populace. Metody klasické demografie tedy nemohou postihnout tuto **skrytou heterogenitu** souboru (unobserved heterogeneity). Další, dnes zpochybňovanou hypotézou tradiční demografie, je hypotéza nezávislosti. Výskyt (intenzita) studované události (například narození dítěte) není totiž zcela **nezávislá** na předchozí životní zkušenosti. Rovněž studium jednotlivých (izolovaných) jevů v jejich pouze „čisté“ podobě, nezávisle na ostatních probíhajících jevech na daném intervalu, představuje do určité míry problém. Předpoklad, že ti, co vystoupili v důsledku jiné události z exponované populace, by se chovali stejně jako ti, kteří tam zůstali, je diskutabilní, neboť obě subpopulace se mohou chovat jinak (ti, co zemřou dříve, mají obvykle nižší pravděpodobnost uzavřít sňatek vzhledem ke svému horšímu zdravotnímu stavu). V reálném životě také ne vždy platí princip **vzájemné neslučitelnosti** (tj., že nastane pouze jedna nebo pouze druhá událost), jako je tomu u úmrtnosti na danou příčinu (úmrtí na jednu příčinu vylučuje možnost zemřít na jinou příčinu). Například sňatek a vstup do faktického manželství nelze považovat za dvě vzájemně neslučitelné události (tj., že v životě nastane pouze jedna nebo pouze druhá). Z praxe víme, že je možná interakce, protože řadě sňatků předchází nesezdaná soužití. „*Nedostatky*“ tradiční demografické analýzy lze shrnout následovně: pomíjí **problém heterogenity populací, předchozí zkušenost a interakci demografických jevů**, neboť jednotlivé procesy studuje izolovaně (*Courgeau et al.*, 1997). Tyto problémy klasické demografie řeší do určité míry **diferenční** analýza, která pro své studium vymezuje co možná nejhomogennější podskupiny (podle vzdělání, rodinného stavu, místa bydliště apod.). Problémem však je zde stále zmenšující se rozsah studovaných souborů.

Studium demografické problematiky v tradičním pojetí se, až na výjimky, opíralo o **agregovanou informaci** a metody se vyvíjely v kontextu dostupných datových zdrojů. Nejčastěji

se jednalo o data běžné evidence a sčítání. Jakmile byl zvolen jeden typ agregovaných dat, byl používán pro celou analytickou úlohu, protože umožňoval použít stejnou třídu metod, a tak zajistit komparabilitu výsledků (Courceau *et al.*, 1998). Hodnoty klasických demografických ukazatelů, měř či kvocientů, se porovnávaly mezi různými populacemi či skupinami. Diferenciace demografických ukazatelů podle vymezených podskupin byla také dávana do souvislosti i s dalšími charakteristikami, o kterých se předpokládalo, že mohou ovlivňovat demografické parametry. Například vyšší intenzita emigrace z daného regionu byla vysvětlována vysokou mírou nezaměstnanosti v tomto území. Závěry opírající se o relace ukazatelů vypočtených z agregovaných dat však mohou být zkresleny. Tento typ omylu se nazývá **ekologická chyba**/klam/zkreslení (ecological fallacy). Vyšší míra nezaměstnanosti nemusí znamenat, že to jsou právě nezaměstnaní, kteří emigrují z daného regionu (pravděpodobnost se vystěhovat může být stejná či opačná u zaměstnaných i nezaměstnaných). Na problém, že korelace mezi jevy měřenými na agregované úrovni nemusí být stejná jako při výpočtu z individuálních měření, upozornil jako první americký statistik *Robinson* (1950), který ve Spojených státech na základě dat sčítání 1930 ukázal, že korelační koeficient mezi faktem být černý a být negramotný byl 0,95 na agregované úrovni (korelace mezi podílem černých a podílem negramotných v jednotlivých státech), zatímco korelační koeficient počítaný na základě individuálních záznamů byl 0,2. Tato studie jednoznačně prokázala, že nelze výsledky získané na agregované úrovni mechanicky promítat na individuální chování. K chybným závěrům dochází v případě, kdy vnitroskupinová variabilita dané proměnné je větší než její meziskupinová variabilita.

Nové paradigma demografické analýzy

Uvědomění si výše uvedených problémů pak vedlo k rozšíření a popularizaci analýz vycházejících z individuálních měření a nikoliv pouze z agregovaných dat. Tento přístup také znamenal podporu a rozvoj výběrových šetření, která přesně datují životní dráhu (čáru života) jednotlivce, tedy postihují sekvenci událostí, které jedinec v životě podstupuje včetně zaznamenání jeho osobních charakteristik, respektive jejich případné změny v čase. Rozvoj výběrových šetření v demografii, a tím vytvoření nových datových zdrojů, pak vedl i k rozmachu nových metod. Těžištěm zájmu není událost (izolovaný jev), ale individuální biografie, tj. individuální záznam o jednotlivci. Díky těmto novým možnostem zkoumání se zrodilo i **nové paradigma demografického studia** (Courceau *et al.*, 1997). Nové paradigma má oproti tradičním metodám tyto odlišné principy: centrem zájmu již není hodnocení izolovaného jevu v čistém stavu, ale skutečnost, jak daná (studovaná) událost ovlivňuje zbytek života jedince. Například do jaké míry uzavření sňatku ovlivňuje následnou profesní kariéru nebo přestěhování či narození dítěte. Jakým způsobem specifické charakteristiky člověka ovlivňují jeho chování, jak se mění tyto charakteristiky během jeho života a jak se mění i jeho rozhodování. Takový typ analýz je náročnější, protože se zkoumá životní dráha (čára života), která je komplikovaná. Událost, která nastává v daném okamžiku, je rovněž závislá na předchozích životních událostech/zkušenostech (tradiční demografie vycházela z hypotézy nezávislosti demografických jevů) a na společenských podmínkách, ve kterých se životní dráha jedince formovala až do okamžiku výskytu studované události. Nové paradigma je založeno na identifikaci vztahů mezi komplexním individuálním chováním jedince, které je závislé na čase, a charakteristikami tohoto jedince. Charakteristiky jedince přitom mohou být neměnné (místo narození), nebo proměnlivé v čase (zaměstnání, vzdělání apod.). Analýza vychází z interakce různých demografických jevů ve studovaných populacích, které nejsou homogenní, pokud jde o jejich charakteristiky.

Nicméně i analýzy založené na individuálních datech, které popisují sekvenci životních událostí a vlastností/charakteristiky jedince, mohou být zatíženy jiným typem omylu tzv. **atomickou chybou** (atomic error). Znamená to, že studium opírající se o individuální data osob

odhlíží od kontextů (okolí, společnost, instituce), ve kterém se životní události odehrávají. Obvykle pořizovaná individuální data totiž maximálně zachycují kontext vlastní rodiny (rodíče, sourozence). Z tohoto důvodu se analýzy dále rozvíjejí směrem k **víceúrovňovému modelování** (multilevel modeling/analysis), které **kombinuje individuální analýzu s kontextuální**, která již může být popsána i pomocí agregovaných dat. Víceúrovňové modelování vychází z hierarchicky strukturovaných dat (jedinec, domácnost, region), přičemž jednotlivci mohou patřit do více skupin. Parametry na mikroúrovni jsou funkcí kontextových proměnných z vyšších úrovní. Tento přístup eliminuje oba typy chyb, a to jak ekologické zkreslení, tak atomickou chybu. Víceúrovňové modelování je také považováno za spojující článek mikro- a makroanalýz (Courgeau et al., 1998). Avšak ani víceúrovňové modelování není absolutním řešením a jako každá metoda má také určitá omezení. Úskalí tohoto přístupu tkví především ve správném definování kontextu. Jde o to, zda je kontext skutečný, nebo zda pouze odráží průměr individuálních charakteristik (Hank, 2002). V tomto druhém případě se mluví o **kontextuální chybě** (contextual fallacy). Správně vymezený kontext vyjadřuje míru vlivu okolí (vrstevníci, starší osoby aj.) na rozhodování jedince, míru sociální kontroly, dostupnou infrastrukturu (například rozhodování o tom, zda mít či nemít dítě, může také záviset na dostupnosti zařízení předškolní a mimoškolní péče) aj.

Demografické procesy někdy neprobíhají sekvenčně, ale řada z nich může probíhat současně a je tudíž korelována. Například manželská plodnost je korelována s formováním a rozpadem svazků (žena je současně vystavena riziku početí i rozpadu partnerského svazku). Trajektorie obou procesů (zánik manželství/partnerství a manželské plodnosti) jsou v interakci. Svazky, které jsou méně stabilní, mají obvykle méně dětí než ty, které vědomě či podvědomě neplánují rozchod. Opakovaná manželství často přispívají k narození dalšího společného dítěte, a proto ženy, které jsou opakovaně vdané, mají většinou více dětí. V této souvislosti vznikla nová třída modelů pro více současně probíhajících procesů (multi-process modelling) jejichž riziková funkce je vlastně vícerozměrná (Lillard, 1993; Leone et al., 2007). Protože se jedná již o velmi specifické modely, byl pro ně vyvinut speciální software, který je dnes volně přístupný na webu (aML) a který je určen pro víceúrovňové a **víceprocesové modelování**.

Analýza historie událostí

Analýza historie událostí představuje soubor metod, které se původně vyvinuly z tradičních tabulek života a jejichž princip byl posléze rozpracován v kontextu nových poznatků i nových technických možností. Byla tak vytvořena série nových komplexnějších modelů založených na koncepci regresní analýzy. Metody se rozvíjely nezávisle v rámci různých vědních oborů, a proto mívají různá označení: v epidemiologii je to analýza přežití (survival analysis) nebo v technických vědách je to analýza poruchovosti/analýza časů selhání (failure time analysis), resp. analýza spolehlivosti (reliability analysis). Lze se také setkat s dalšími názvy: life-time models, transition-rate models, response-time models, event history models, duration models nebo hazard models (Vermunt-Moors).

Analýza historie událostí studuje kvalitativní změny (události), ke kterým dochází v určitém časovém okamžiku (Allison, 1984). Liší se tím od úloh, jejichž těžištěm je zkoumání kontinuálních kvantitativních změn. Událost/změna znamená významný předěl mezi tím, co bylo předtím a co je potom. Protože ke změnám dochází v určitých časových okamžicích, je nutné se při jejich studiu, včetně vysvětlujících proměnných/faktorů, opírat o longitudinální záznamy/data (event history data). Pracuje se tedy se záznamy o jednotlivci (nebo kolektivitě), které obsahují to, co v demografii zaznamenáváme na čáře života, tj. události, dobu uplynulou mezi jednotlivými událostmi a charakteristiky studovaných jednotek. Charakteristiky (vysvětlující proměnné) mohou být v čase konstantní (místo narození), nebo se v čase měnit (příjem). Smyslem analýzy událostí je tedy vysvětlit, proč někteří jedinci jsou vystaveni vyššímu riziku podstoupit studovanou událost než jiní. Oproti datům užívaným při řešení klasic-

kých vícerozměrných statistických úloh mají data pro analýzu historie událostí dva zásadní problémy, které byly také zmiňovány v první části. Data mohou být cenzorovaná (ne všichni podstoupí studovanou událost: například ne každý uzavře sňatek; nebo záznam již není dále k dispozici v důsledku jiné události, než je studovaná událost: například při analýze sňatečnosti jedinec umře). Druhým problémem je, že data mohou obsahovat vysvětlující proměnné, které se mění v čase (příjem). Modely se mohou lišit podle toho, zda doba do události je spojitá nebo diskrétní, zda studovaná událost je opakovatelná (narození) či neopakovatelná (narození daného pořadí) a zda událost je jedinečná (sňatek) nebo má vzájemně vylučující se varianty (například úmrtí na danou příčinu vylučuje možnost zemřít na jinou příčinu). Speciální regresní modely, které byly pro tento typ úloh vyvinuty, jsou založeny na myšlence (rovnici) vysvětlit riziko podstoupení studované události v daném časovém okamžiku (vysvětlovaná proměnná) pomocí určitých charakteristik (vysvětlující proměnné). V tomto kontextu lze chápat podtitul klasické práce P. Allisona (1984) **Regression for longitudinal event data**. Regresní přístup navíc umožňuje zahrnout nejen vysvětlující proměnné, ale také náhodný člen, který se vypořádává s problémem skryté heterogenity.

Modely analýzy událostí lze v zásadě rozdělit do třech velkých skupin: a) neparametrické, b) semiparametrické a c) parametrické. **Neparametrické** modely jsou vlastně jednoduché modely klasické demografie (tabulky života), eventuálně specifikované podle dalších proměnných (princip diferenciální demografické analýzy). V těchto modelech je riziková funkce (hazard function) empirická (počítá se z distribuce dat) a nedělají se žádné předpoklady o tvaru rozložení pravděpodobnosti, ze kterého časy přežití pocházejí, stejně tak specifikace subpopulací či skupin vychází z empirických hodnot. Lze testovat rozdíly tabulkových funkcí mezi dvěma nebo i více subpopulacemi, většinou za použití neparametrických testů. Ve standardních počítačových programových produktech se jedná o typy úloh označovaných Life tables (SPSS: Survival/Life tables; SAS: LIFETEST) nebo Kaplan-Meier (SPSS: Survival/Kaplan-Meier; SAS: LIFETEST). V **semiparametrických modelech** se počítá průběh rizikové funkce také z empirických dat (nedělají se předpoklady ohledně jejího tvaru v závislosti na čase). Pokud jde o vysvětlující proměnné, tyto musí splňovat určité předpoklady. Typickým představitelem semiparametrických modelů užívaných v demografických úlohách je Coxova regrese proporcionálních rizik. To znamená, že například riziko úmrtnosti svobodných je násobkem rizika úmrtnosti ženatých (je proporcionální). Vysvětlující proměnné mohou být v Coxově regresním modelu konstantní i proměnlivé v čase, numerické i nominální. Coxova regrese je součástí řady statistických paketů například v SPSS: Survival/Cox regression; Cox regression/Time-Dependent Covariate nebo v SAS PHREG nebo TPHREG). Třetí skupinu modelů představují **parametrické modely**, které jsou založeny na určitých předpokladech, pokud jde o distribuční funkci rozdělení pravděpodobnosti času přežití i pokud jde o vysvětlující proměnné. Nejčastěji se používá exponenciální, gamma, Weibullovo či Gompertzovo rozdělení (SAS: LIFEREG).

Jak vyplývá z předchozího textu, komplexnější modely analýzy historie událostí kladou důraz na diferenciaci rizika v kontextu času a vysvětlujících proměnných, zatímco v klasických tabulkách života je těžištěm distribuce časů (délek života). Další směr rozpracování myšlenky tabulek života a vlastně rozšíření jejich koncepce představuje vícestavová demografie, jejímž cílem je postihnout distribuci stavů a průměrné délky života strávené v jednotlivých stavech. Tato metoda vychází z teorie Markovových procesů, které jsou založeny na předpokladu, že pravděpodobnost změny stavu (výskytu dané události) nezávisí na průběhu předchozích.

Vícestavová demografie

V životě lidé přecházejí v určitých časových okamžicích z jednoho stavu do druhého, například ze stavu svobodný/á do stavu ženatý/vdaná, ze stavu ženatý/vdaná do stavu rozvedený/á a ně-

kteří mohou zpětně uzavřít sňatek. Tuto dynamiku proměny stavů (rodinného stavu v tomto případě) tradiční dekrementní demografické tabulky nepostihují, neboť jsou svou podstatou jednostavové (změna stavu/událost může nastat pouze jednou). Často jsou také tyto jednoduché tradiční demografické modely založeny na předpokladu uzavřené populace. Hlavním nedostatkem tradičního přístupu je nemožnost zpětných návratů, což je zejména problémem při konstrukci tabulek ekonomické aktivity žen tzv. Sullivanovou metodou (tj. násobením funkce tabulkových žijících L_x podílem ekonomicky aktivních), které ji mění několikrát za život z důvodu mateřství. Podobně se lidé mohou několikrát stěhovat, resp. zpětně přistěhovat do stejného regionu. Pouze jeden stav je konečný/nevratný (absorpční), a tím je být zemřelý. Vícestavová demografie otevřela v této souvislosti nové možnosti, protože v jejím pojetí může být **řád** tabulek života nejen **dekrementní**, ale i **inkrementní** (increment decrement life tables). Tento přístup umožňuje osobě se zpětně zařadit do tabulkové populace na základě podstoupení stejné (zpětné) události. Na koncepci vícestavových tabulek života pak navázaly vícestavové projekce. Většina prací tohoto typu vznikala v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století (Rogers, 1975, 1995; Hoem et al., 1976). U nás se problematikou zpětných návratů, pokud jde o ekonomickou aktivitu, zabýval Roubíček (1970), resp. přehledem metod Koschin (1992).

Vícestavové tabulky představují dynamický propojený systém. Mohou mít jeden kořen (na počátku jsou všichni svobodní nebo ekonomicky neaktivní), nebo více kořenů (narodit se ve městě nebo na venkově nebo v různých regionech). Z hlediska konstrukce je můžeme rozlišit do dvou typů, a to zda sledujeme demografické změny podle stavů na jejich definovaném počátku (např. sledujeme odděleně vymírání regionálních populací definovaných místem jejich narození, tj. po přestěhování do jiného regionu, rozdělujeme danou tabulkovou populaci na autochtonní a na tu z jiného/ých regionu/ů), nebo nás zajímá chování tabulkové populace v daném stavu a v daném časovém intervalu bez ohledu na nějakou skutečnost v minulosti (například tabulková populace daného regionu je zmenšována o vystěhovalé a zvětšována o přistěhovalé bez ohledu na region jejich původu). V obou případech „příchozí“ populace přejímá demografické chování autochtonní populace. Mimo výpočtu intenzit (rizik) přechodu jsou výstupem z těchto tabulek doby trvání strávené v jednotlivých stavech. Například lze vypočítat jakou dobu života stráví daná populace ve stavu svobodném, ženatém/vdaném, rozvedeném a ovdovělém. Vícestavové tabulky byly aplikovány například pro analýzu regionální úmrtnosti (multiregional life tables), našly uplatnění při studiu dynamiky ekonomické aktivity (tables of working life) nebo pro výpočet délky života prožité v různých rodinných stavech, resp. kohabitaci, a to také pro děti podle stavu jejich rodičů. Dají se aplikovat na problematiku změn zdravotního stavu aj. V souvislosti s analýzou a projekcí domácností byl vyvinut speciální software (LIPRO), který lze obecně použít pro výpočty vícestavových tabulek a projekcí.

Metody dekompozice

Metody dekompozice jsou založeny na myšlence rozložit hodnotu rozdílu dvou demografických ukazatelů na vysvětlující specifické prvky. Tyto techniky se začaly v demografii uplatňovat zejména od osmdesátých let dvacátého století (Vaupel et al., 2003). Princip dekompozice spočívá v tom, že rozdíl v hodnotě dvou ukazatelů se rozděluje – dekomponuje na několik vlivů/efektů nebo-li komponent. Rozdíl dvou ukazatelů může být v čase, mezi zeměmi, mezi pohlavími apod. První dekompoziční techniky byly spjaty s myšlenkou standardizace a pionýrskou prací byla v tomto ohledu publikace E. Kitagawy (1955). V její práci byl rozdíl dvou hrubých měř dekomponován do tří komponent (efekt změny struktury, efekt změny intenzity a interakce obou efektů), resp. dvou komponent (interakce byla rozdělena a přičtena k oběma hlavním efektům). Další rozpracování této tematiky představují publikace Das Gupty (1978, 1993). Zejména jeho druhá práce je přehledovým manuálem různých typů dekompozic s modelovými příklady a jim příslušejícím programům ve Fortranu. Jiným příkla-

dem dekompozic byly metody dekompozice rozdílů dvou úmrtnostních tabulek, nejčastěji rozdílů dvou středních délek života při narození. Tato metoda dekompozice je založena na výpočtu aditivních příspěvků jednotlivých věkových skupin na celkovém rozdílů dvou středních délek života při narození. Nezávisle na sobě byl stejný postup navržen *Andrejevem* (1982) a *Pressatem* (1985). Také *J. Pollard* (1982, 1988) navrhnul metodu dekompozice rozdílů dvou středních délek života při narození, a to ve dvou dimenzích podle věku a podle příčin úmrtí. Prohloubení této problematiky dále přinesl *Arriaga* (1984), který definoval tzv. intervalovou délku života (temporary life expectancy) jako průměrný počet let prožitých v daném (širším věkovém intervalu) a navrhl dekompozici, která měla tři složky: přímý efekt (měří změnu intenzity úmrtnosti v daném věkovém intervalu), nepřímý efekt (měří změnu v počtu člověkoroků v důsledku změny úmrtnosti, tj. přidaný počet člověkoroků na konci věkového intervalu v důsledku poklesu úmrtnosti) a interakci (kombinace obou efektů, tj. změny úmrtnosti i změny dožívajících). Přehledovou studii o dekompozicích rozdílů dvou středních délek života při narození pak představuje publikace *Ponnapalliho* (2005). Význam změny míry kojenecké úmrtnosti na prodloužení naděje dožití v historickém pohledu v českých zemích byla publikována *Rychtařikovou* (1980).

Dekompoziční techniky byly hojně používány v osmdesátých a devadesátých letech demografickou praxí zejména při analýzách úmrtnosti podle věku, eventuálně v kombinaci s příčinami. Nový boom těchto metod nastal nedávno, kdy dekompoziční postupy byly aplikovány širší praxí na další demografické procesy, například na plodnost (*Andrejev et al.*, 2002). Novým prvkem dekompozic úmrtnosti je přidání dalšího procesu, a to kvality zdravotního stavu měřené tzv. délkou života v určité kategorii zdravotního stavu (health expectancy). Rozdíl dvou středních délek života při narození se potom dekomponuje na část danou rozdílem ve zdravotního stavu a část související s rozdílnou úmrtností. Dalším krokem je potom přidání další dimenze a to příčin úmrtí a příčin nemocnosti (*Nusselder et al.*, 2004).

Age-period-cohort modely (APC)

Typicky demografickou skupinu modelů představují také APC modely (věk-období-kohorta), které vlastně reprezentují tři osy Lexisova diagramu (*Wilmoth*, 2006). Ústřední myšlenkou je **rozklad variability demografických intenzitních ukazatelů** do třech dimenzí: věku (obecně doba trvání), kalendářního času (období) a kohorty (období výchozí události). Určitý věk, období a kohorta nevyjadřují samy o sobě kauzální efekty, ale jsou pouze návštěvními specifických sociálních či biologických podmíněností/situací. Vliv válek či epidemií může mít v daném období přímý vliv na výši úmrtnosti obyvatelstva (efekt období), ale může také, pokud jde o dětskou populaci, vybrat z ní odolné jedince (efekt kohorty), kteří budou ve vyšším věku déle přežívat. Nicméně lze uvažovat i o opačném účinku válek a podobných pohrom, kdy strádání v raném dětství podlomí dětské zdraví, takže později může být úmrtnost takové subpopulace naopak zvýšená. Efekt kohorty je také dokumentován ve známé Easterlinově teorii vycházející z poměrů ve Spojených státech, kde slabé populační ročníky měly údajně lepší podmínky na trhu práce, což vedlo k jejich plné zaměstnanosti a snadné možnosti si založit rodinu, zatímco poválečné babyboomové generace vyrostlé v relativním nadbytku a s velkými aspiracemi měly situaci na pracovním trhu ztíženou, a proto i obtížnější podmínky pro to mít děti.

I když se APC modely jeví v teoretické rovině jako zajímavý nástroj demografické analýzy, tak vyvolaly diskuse, nejen pokud jde o jejich teoretický rámec, ale zejména o jejich matematickou identifikaci. Problémem je odhad parametrů modelu, kde vysvětlovanou proměnnou je intenzitní ukazatel (obvykle míra v nějaké transformované podobě, nejčastěji logitové) a vysvětlovanými proměnnými je věk, období, kohorta, přičemž nezávislé proměnné jsou pouze dvě, protože období=kohorta+věk.

Závěr

Předchozí text nastínil pouze některé novější přístupy. Stejně tak odkazy na literaturu nejsou zdaleka vyčerpávající. Existuje samozřejmě celá řada dalších modelů, které navazují a rozvíjejí ty starší. Například model stabilní populace byl rozšířen o koncept kvazi- a semistabilních populací (Pichat, 1994), modelové úmrtnostní tabulky nebo modely plodnosti a sňatečnosti byly dále rozvíjeny a jsou souhrnně popsány v publikaci OSN (*Indirect techniques*, 1983). Translační rovnice vyjadřující vztah transverzálních a longitudinálních ukazatelů jsou dodnes předmětem diskusí (Calot, 1992; Bongaarts et al., 1998; Keilman, 2006).

Lze i říci, že demografické studium se neomezuje pouze na metody, které se vyvíjely pro vlastní potřebu oboru, ale s úspěchem aplikuje další techniky užívané v příbuzných disciplínách. Jsou to například další typy regresního modelování (logistická regrese, Poissonova regrese), logaritmicko-lineární modely, faktorová analýza, korespondenční analýza nebo shluková analýza. Najdeme i publikace věnované kauzálnímu modelování (Wunsch, 1988) nebo kvalitativnímu výzkumu (interdisciplinární metoda vycházející z velkého množství informací o malém počtu jedinců a sloužící k vytvoření holistického obrazu zkoumané problematiky). Tyto trendy souvisejí do jisté míry s rozšiřujícím se tematickým zaměřením demografie a s její rostoucí interdisciplinarností, která s sebou nese nejen interakci vědních disciplín, ale i metod. Nové metody přinášejí a otevírají dříve netušené možnosti, což také umožňuje zlepšující se a bohatší datová základna a stále výkonnější počítače. Na druhou stranu komplikovanější metody a komplexnější přístupy jsou náročnější na jejich správné použití.

Literatura

- Allison, P. 1984. *Event History analysis. Regression for Longitudinal Event Data*. SAGE Publications, Beverly Hills London New Delphi, 85 p.
- Andrejev, J. 1982. *Metod komponent v analize prodloužitelnosti žitní*. Vestník Statistiki, 9, p. 42–47.
- Andrejev, J. – Školnikov, V. – Begun, A. 2002. *Algorithm for decomposition of differences between aggregate demographic measures and its application to life expectancies, healthy life expectancies, parity-progression ratios and total fertility rates*. Demographic research, 7, 14, p. 499–522. Dostupné z: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol7/14/default.htm>
- Arriaga, E. 1984. *Measuring and Explaining the Change in Life Expectancies*. Demography, 21, 1, p. 83–96
- Bongaarts, J. and Feeney, G. 1998. *On the quantum and tempo of fertility*. Population and Development Review, 24, 2, p. 271–291.
- Bourgeois-Pichat, J. 1994. *La dynamique des populations: populations stables, semi-stables et quasi-stables*. Paris: INED, PUF, 296 p.
- Calot, G. 1992. *Relations entre indicateurs démographiques longitudinaux et transversaux*. Population, 47, 5, p. 1189–1240.
- Courgeau, D. – Lelièvre, E. 1997. *Changing paradigm in demography*. Population: An English Selection 9, p. 1–10.
- Courgeau, D. – Baccaïni, B. 1998. *Multilevel analysis in the social sciences*. Population: An English Selection, special issue New methodological Approaches in the Social Sciences, p. 39–71.
- Courgeau, D. – Lelièvre, E. 1989. *Analyse démographique des biographies*. Paris: INED, 268 p.
- Cox, D. 1972. *Regression models and life tables*. Journal of Royal Statistical Society, 34, p. 187–220.
- Das Gupta, P. 1978. *A General Method of Decomposing a Difference Between Two Rates into Several Components*. Demography, 15, p. 99–112.
- Das Gupta, P. 1993. *Standardization and Decomposition of Rates: A User's Manual*. Current Population Reports, Series P-23, 186, Washington DC: U.S. Bureau of the Census, 121 p.
- Graunt, J. 1662. *Natural and Political Observations mentioned in a following index, and made upon the Bills of Mortality With reference to the Government, Religion, Trade, Growth, Ayre, diseases, and the several Changes of the said City*. Dostupné z: <http://www.ac.wwu.edu/~stephan/Graunt/graut.html>
- Hank, K. 2002. *Regional Social Contexts and Individual Fertility Decisions: A Multilevel Analysis of First and Second Births in Western Germany*. European Journal of Population, 18, p. 281–299.
- Henry, L. 1972. *Démographie, analyse et modèles*. Paris: Larousse, 340 p.
- Hoem, J. M. – Fong, M. S. 1976. *A Markov Chain Model of Working Life Tables*. Working Paper No. 2, Laboratory of Actuarial Mathematics, University of Copenhagen, Denmark.
- Keilman, N. 2006. *Demographic Translation. From Period to Cohort Perspective and Back*. Demography: analysis and synthesis: a treatise in population studies I, Elsevier, p. 215–226.
- Kitagawa, E. 1955. *Components of a Difference Between Two Rates*. Journal of the American Statistical Association, 50, p. 1168–1194.
- Koschin, Fx. 1992. *Vicestavová demografie*. Praha: VŠE, 67 s.

- Nusselder, W. – Looman, C. 2005. *Decomposition of differences in health expectancy by cause*. Demography, 41, 2, p. 315–334.
- Leone, T. – Hinde, A. 2007. *Fertility and union dissolution in Brazil: An example of multiprocess modelling using the Demographic and Health Survey calendar data*. Demographic Research, 17, p. 157–180. Dostupné z: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/7/default.htm>
- Lillard, L. 1993. *Simultaneous equations for hazards. Marriage duration and fertility timing*. Journal of Econometrics, 56, p. 189–217.
- Pollard, J. 1982. *The expectation of Life and Its Relationship to Mortality*. Journal of the Institute of Actuaries, 109, p. 225–240.
- Pollard, J. 1988. *On the Decomposition of Changes in Expectation of Life and Differentials in Life Expectancy*. Demography, 25, 2, p. 265–276.
- Ponnappalli, Krishna, M. 2005. *A comparison of different methods for decomposition of changes in expectation of life at birth and differentials in life expectancy at birth*. Demographic research, 12, p. 141–172. Dostupné z: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol12/7/default.htm>
- Pressat, R. 1961. *L'analyse démographique, méthodes, résultats, applications*. Paris: PUF, 402 p.
- Pressat, R. 1985. *Contribution des écarts de mortalité par âge à la différence des vies moyennes*. Population, 4–5, p. 765–770.
- Pressat, R. 1983. *L'analyse démographique. Concepts – méthodes – résultats*. Paris: PUF, 295 p.
- Robinson, W. 1950. *Ecological correlations and the behaviour of individuals*. American Sociological Review, 15, p. 351–357.
- Rogers, A. 1975. *Introduction to Multiregional Mathematical Demography*. London: John Wiley & Sons, 224 p.
- Rogers, A. 1995. *Multiregional Demography*. London: John Wiley & Sons, 236 p.
- Roubíček, V. 1970. *Konstrukce dvouprúdových tabulek ekonomické aktivity*. Statistická revue 1, Sborník, s. 49–76.
- Rychtaříková, J. 1980. *La portée de la mortalité infantile dans la reproduction démographique*. Acta Universitatis Carolinae Geographica, XV, 2, s. 33–52.
- Sullivan, D. F. 1971. *A single index of mortality and morbidity*. HSMHA Health Rep. 86, p. 347–354.
- Vaupel, J. – Romo, Canudas, V. 2003. *Decomposing change in life expectancy: a bouquet of formulas in honor of Nathan Keyfitz's 90th birthday*. Demography, 40, 2, p. 201–216.
- Vermunt, J. – Moors, G. *Event history analysis*. Dostupné z: <http://spitswww.uvt.nl/~vermont/esbs2005b.pdf>
- Wilmoth, J. 2006. *Age-Period-Cohort Models in Demography*. Demography: analysis and synthesis: a treatise in population studies I, Elsevier, p. 227–236.
- Wunsch, G. 1988. *Causal theory and causal modeling*. Louvain: Leuven University Press, 200 p.
- Indirect techniques for demographic estimation*. 1983. Population Studies 81, New York: United Nations, 304 p. Dostupné z: http://www.un.org/esa/population/publications/Manual_X/Manual_X_Preface_TOContents.pdf
- aML *Multiprocess Multilevel Modeling*. Dostupné z: <http://www.applied-ml.com>
- LIPRO. Dostupné z: <http://www.nidi.knaw.nl/en/projects/270101/>

JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ je profesorkou demografie na katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se demografickým analýzám populačního vývoje České republiky se zaměřením na změny v 90. letech. Je autorkou a spoluautorkou řady odborných publikací: **Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region** (2001), **České ženy: Vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina** (2003), **Paternal age and child death: The stillbirth case** (European Journal of Population, 2004), **The case of the Czech Republic. Determinants of the Recent Favourable Turnover in Mortality** (Demographic Research, Special Collection, 2004).

Summary

Within the traditional approach, the study of demographic problems was mostly based on aggregate data. The relevant methods developed within this context. There was the central idea of analysing a single process in its pure form (independent from others) within a homogeneous and closed population. However, both the previous experience and the impact of a lived experience form an individual's decision in real life. As a result, an individual's life span and sequence of events are becoming a newly studied unit. From the 1970s on, new methods or specific regression models for cohort data and censored observations have been developed. As demographic processes take place within certain contexts, multi-level modelling was created. Since some of them can take place simultaneously, multi-process models were created as well. By combining the two approaches, one can subsequently form a multi-level and multi-process model. The dynamism of the transformation of states is described by multiple-state tables or projections based on the increment-decrement order. Decomposition methods break down the value of the difference between two demographic indicators (a rate or medium length) into underlying specific elements. A typical demographic group of models is constituted by APC models (age-period-cohort), de facto representing the three axes of the Lexis diagram. Here, the variability of demographic intensity rates is broken down into three dimensions: age, period and cohort. The model of stable population was widened by the concept of quasi- and semistable populations. A translation equation expressing the relation of transversal and cohort measures is still a source of discussion. New methods bring and open up unseen opportunities. On the other hand, more complicated methods and more complex approaches require a more cautious use.

ZJIŠŤOVÁNÍ NÁRODNOSTI OBYVATELSTVA PŘI SČÍTÁNÍCH LIDU NA NAŠEM ÚZEMÍ V MINULOSTI A DNES

PETRA BERROVÁ

Recording Ethnicity of the Population on Czech Soil in the Past and Now

The article examines the evolution of the recording of ethnicity of the population on Czech soil. The first information on ethnicity of the population of the Czech Lands only appeared by the mid-18th century. However, the figures only constituted gross estimates. In the Cisleithanian part of the Habsburg Empire, ethnicity was recorded through the question on the usual language of the persons covered by the census. In inter-war Czechoslovakia, ethnicity was mainly filled in according to the maternal tongue. The free choice was only applied in the 1950 census when ethnic origin was entered in the census forms. Further changes only occurred in the latest census as it was allowed for the first time not to answer the question on ethnic origin. Besides, it was also possible for the first time to give two items for ethnicity on the census form.

Demografie, 2008, 50: 259–267

Státní správa, samospráva či běžný uživatel má v současné době aktuální údaje o národnostním složení obyvatelstva České republiky, včetně různých kombinačních třídění, k dispozici na internetových stránkách *Českého statistického úřadu*. V současnosti je národnost obyvatelstva zjišťována pouze při sčítáních lidu, která se na našem území konají většinou v desetileté periodě. Informace o národnostním složení obyvatel republiky jsou získávány ze zpracování odpovědí respondentů na příslušnou otázku zařazenou na sčítacím tiskopise. Odpověď sčítaných, která by měla být projevem jejich svobodné vůle, nesmí být ničím podmínována ani měněna ze strany sčítacích komisařů. Zjišťování národnosti není samoučelné; na národnostní složení obyvatelstva jsou vázány různé příspěvky, dotace a v určitých případech zákonem stanovené povinnosti příslušných subjektů¹⁾.

V rámci vnitrostátní právní úpravy jsou práva národnostních a etnických menšin zakotvena v **Listině základních práv a svobod** (dále jen Listina), která je součástí ústavního pořádku České republiky. Především čl. 3 Listiny vymezuje právo svobodné volby národnosti: „Každý má právo svobodně se rozhodnout o své národnosti. Zakazuje se jakékoliv ovlivňování tohoto rozhodování a všechny způsoby nátlaku směřující k odnárodňování“. Další práva jsou zakotvena v hlavě třetí Listiny. Zejména čl. 24 Listiny stanoví zákaz jakékoliv diskriminace z důvodu příslušnosti k národnostní nebo etnické menšině. Toto ustanovení je absolutní, tj. nevyžaduje se provedení zákonem, a nevztahuje se jen na státní občany, ale na každého. V čl. 25 Listiny se příslušníkům národnostní nebo etnické menšiny zaručuje všestranný rozvoj. V tomto ustanovení je pak uveden demonstrativní výčet zaručených práv (*Pavlíček*, 1999: 54–56).

Z hlediska mezinárodního práva je příznáno právo osobní volby příslušníkům minorit **Rámcovou úmluvou o ochraně národnostních menšin** z roku 1995²⁾. Rámcová úmluva, jejímž hlavním cílem je zajistit účinnou ochranu národnostních menšin a práv a svobod přísluš-

¹⁾ Například zákon č. 128/2000 Sb. o obcích stanovuje v § 117 odst. 3 povinnost obce, v jejímž územním obvodu žije podle posledního sčítání lidu alespoň 10 % občanů hlásících se k národnosti jiné než české, zřídit výbor pro národnostní menšiny.

²⁾ Sdělení č. 96/1995 Sb. Ministerstva zahraničních věcí o sjednání Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin.

níků menšin, vychází z individuálního chápání lidských práv. Vedle Rámcové úmluvy tuto oblast upravuje **Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod a Protokoly k ní**³⁾. Oběma dokumenty je Česká republika vázána (Jilek, 2001: 1–7).

V minulosti se uplatňovaly při zjišťování národnosti jiné způsoby, než je tomu dnes. Současný stav je výsledkem postupného vývoje, jehož stručné přiblížení tvoří obsah příspěvku.

Konskripce a nejstarší sčítání lidu

Už ve středověku existoval zájem na zjištění početního stavu populace, neboť početnost obyvatelstva byla důležitým ukazatelem celkového hospodářského potenciálu země. Na příslušné evidenci obyvatelstva měly zájem především vrchnosti a církev. Cílem soupisů prováděných světskou administrativou byla evidence obyvatel a zjištění počtu poddaných pro plnění robotních povinností (Kryl, 1961: 253–257). Církevní administrativa sledovala počty osob, které podléhaly duchovní správě a získané údaje využívala i ke svým hospodářským záměrům. Na zjišťování etnicity obyvatelstva však v této době zájem nebyl. První údaje o etnických poměrech v českých zemích se v písemných pramenech objevují až od poloviny 18. století v souvislosti s rozkvětem zejména národopisu a statistiky. Při stanovování etnické skladby obyvatelstva určitého kraje či země badatelé nejprve podíl jednotlivých národností odhadovali. Teprve statistikové využili údajů o převládající řeči, aby postupnou sumarizací získali úhrny za jednotlivé národnosti v krajích, zemích či celém státě. Zpočátku se však jednalo jen o přibližné údaje (Sekera, 1981: 193–206).

Ve stejné době došlo k první konskripci obyvatel v celé habsburské monarchii, při níž se zjišťovalo vedle početnosti obyvatelstva také jeho rozložení podle věku a pohlaví. Později byl sledován částečně i rodinný stav a sociální skladba obyvatelstva. Konskripce, které proběhly mezi lety 1771 až 1851 a zachycovaly pouze civilní obyvatelstvo, zjišťovaly spíše branné schopnosti mužské populace, další informace o demografických, sociálních, kulturních či etnických charakteristikách osob postrádaly (Brabcová, 2006: 265–270).

Od roku 1828 začala být ve Vídni vydávána oficiální edice statistických výsledků za celou monarchii – **Tafeln zu Statistik der oesterreichischen Monarchie**. V prvním svazku se objevila tabulka, resp. zčásti vyplněná maketa tabulky, s údaji o zastoupení národností v některých zemích monarchie. Na území Čech podle údajů zde obsažených žilo 1 617 304 Němců, 2 166 001 Čechů a 65 572 Židů. Uvedený úhrn všech přítomných činil 3 863 881 osob. Za území Moravy a Slezska údaje chyběly. Zmíněná tabulka v následujících letech, pravděpodobně pro nedostatek materiálu, nebyla do edice zařazena (Sekera, 1981: 193–206).

Ačkoliv zjišťování národnosti obyvatelstva nebylo předmětem konskripcí ani prvního sčítání lidu 1857, při publikaci údajů poslední konskripce 1851 byla redakcí Tafeln zu Statistik der oesterreichischen Monarchie zařazena tabulka s daty o národnostech (tab. 1) a obdobně tomu bylo při publikování výsledků sčítání lidu 1857 (tab. 2). Užité prameny k vytvoření

Tab. 1 Etnický původ domácího obyvatelstva v roce 1851 (Ethnic origin of residing population in 1851)

Země	Češi, Morav., Slov.		Němci		Poláci		Chorvaté		Židé		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Čechy	2 621 450	59,8	1 693 832	38,6	–	–	–	–	70 612	1,6	4 385 894	100,0
Morava	1 264 024	70,2	497 654	27,6	–	–	720	0,04	37 437	2,1	1 799 835	100,0
Slezsko	88 068	20,1	209 512	47,8	138 243	31,5	–	–	2 763	0,6	438 586	100,0
České země	3 973 542	60,0	2 400 998	36,2	138 243	2,1	720	0,01	110 812	1,7	6 624 315	100,0

Pramen: Sekera, V. Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865. Praha: ČSÚ, 1978, s. 66.

³⁾ Sdělení č. 209/1992 Sb. Federálního ministerstva zahraničních věcí o Úmluvě o ochraně lidských práv a základních svobod ve znění protokolů č. 3, 5 a 8.

Tab. 2 Etnický původ domácího obyvatelstva v roce 1857 (Ethnic origin of residing population in 1857)

Země	Češi, Morav., Slov.		Němci		Poláci		Chorvaté		Židé		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Čechy	2 925 982	61,2	1 766 372	37,0	–	–	–	–	86 339	1,8	4 778 793	100,0
Morava	1 351 982	72,0	483 518	25,7	–	–	1000	0,1	41 529	2,2	1 878 129	100,0
Slezsko	92 326	20,0	234 843	50,8	131 602	28,5	–	–	3 280	0,7	462 151	100,0
České země	4 370 290	61,4	2 484 733	34,9	131 602	1,8	1000	0,01	131 148	1,8	7 118 873	100,0

Pramen: Sekera, V. Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865. Praha: ČSÚ, 1978, s. 66.

těchto tabulek nebyly blíže specifikovány, pravděpodobně vycházely z údajů o převažující řeči v konkrétním místě (*Sekera*, 1978: 168–169).

Podle publikovaných údajů tvořili v polovině 19. století Němci více než jednu třetinu obyvatelstva českých zemí a Češi, Moravané a Slováci pak téměř dvě třetiny. Národnostní složení obyvatelstva žijícího ve Slezsku bylo výrazně odlišné od zbývajících území českých zemí. Téměř polovinu obyvatelstva zde tvořili Němci, necelou jednu třetinu Poláci a pouze jednu pětinu Češi, Moravané a Slováci. Uváděné národnostní složení obyvatelstva Čech a Moravy bylo v této době podobné.

Problém obcovací řeči

Všechny rakouské statistiky o národnostním složení obyvatelstva vycházely až do sčítání lidu 1880 z údajů o převažující řeči v konkrétním místě. Teprve při sčítání lidu 1880 se poprvé na sčítacím tiskopise objevila rubrika „obcovací řeč“⁴⁾. Jak českými, tak německými nacionalisticky orientovanými politiky bylo zjišťování obcovací řeči chápáno jako nepřímá otázka po národnosti, ačkoliv podle oficiálních zdrojů tak měla státní správa zjišťovat možnosti jazykové komunikace s vlastním obyvatelstvem (*Frankl*, 2007: 32).

Na základě takto získaných údajů představovali v rámci celého tehdejšího Předlitavska Němci majoritu (tab. 3). Na území českých zemí jejich podíl stabilně činil pouze více než jednu třetinu, kdežto obyvatelé české národnosti zde tvořili více než tři pětiny (*Srb*, 2004: 131).

Tab. 3 Obcovací řeč přítomného domácího obyvatelstva v Předlitavsku podle výsledků sčítání lidu 1880, 1890 a 1900 (Usual language of population in Cisleithania, results of population censuses 1880, 1890 and 1900)

Obcovací řeč	Sčítání lidu 1880		Sčítání lidu 1890		Sčítání lidu 1900	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
německá	8 008 864	36,75	8 461 580	36,05	9 170 939	35,78
česko-moravsko-slov.	5 180 908	23,77	5 472 871	23,32	5 955 397	23,23
polská	3 238 534	14,86	3 719 232	15,84	4 259 152	16,62
rusínská	2 792 667	12,81	3 105 221	13,23	3 375 576	13,17
slovinská	1 140 304	5,23	1 176 672	5,01	1 192 780	4,65
srbsko-chorvátská	563 615	2,59	644 926	2,75	711 380	2,78
italská	668 653	3,07	675 305	2,88	727 102	2,84
rumunská	190 799	0,88	209 110	0,89	230 963	0,90
maďarská	9 887	0,05	8 13	0,03	9 516	0,04
Celkem	21 794 231	100,00	23 473 056	100,00	25 632 805	100,00

Pramen: Österreichische Statistik, Bd. 32, Heft 1. Wien: K. K. Statistische Central – Commission, 1892, s. XXVIII; Österreichische Statistik, Bd. 63, Heft 1. Wien: K. K. Statistische Central – Commission, 1902, s. XXXVI.

⁴⁾ Obcovací řeč byla vymezena jako: „řeč, které osoba užívá obyčejně v obcování, avšak jenom jedna z řečí následujících, totiž: německá, česko-moravsko-slovácká, polská, rusínská, slovinská, srbsko-chorvátská, vlašsko-ladinská, rumunská, maďarská (tato jen v Bukovině)“.

Sčítání lidu uskutečněná v první polovině 20. století

Po rozpadu Rakousko-Uherska byly vytvořeny tzv. nástupnické státy, mezi které patřilo také Československo. Definitivní poválečné uspořádání Evropy a tedy i hranice nově vytvořených státních útvarů byly projednávány a dohodnuty na mírové konferenci svolané krátce po skončení první světové války do Paříže (Malý, 2003: 337–338).

Pro získání aktuálních údajů o demografické a především národnostní situaci na Slovensku, potřebných nejen pro rozhodovací činnost státní správy nově vytvořeného státu, ale i jako podkladový materiál při mezinárodních jednáních vymezujících konečné hraniční uspořádání nástupnických států, bylo na tomto území k 21. srpnu 1919 uskutečněno předběžné sčítání lidu⁵⁾.

Vedle základních sociodemografických charakteristik byl při předběžném sčítání lidu na Slovensku v roce 1919 kladen důraz na zjištění národnosti obyvatelstva. *Národností se u dospělých osob (tj. osob starších 14 let) a duševně zdravých rozumělo národně-politické přesvědčení jednotlivce podle kmenové příslušnosti k určitému národnímu celku anebo národu. Národnost mohla být jen jedna. Pro její určení byla rozhodující jedině vlastní vůle sčítaného. Podezření nátlaku se předpokládalo tehdy, pokud se osoba přihlásila k národnosti, jejíž řeč vůbec neznala. Takové případy měly být vyšetřeny, aby bylo potvrzeno úplně svobodné rozhodnutí sčítaného. U osob nedospělých (tj. mladších 14 let) měla být zapsána národnost, ke které se přihlásili jejich rodiče, popřípadě, ke které by se pravděpodobně hlásili, pokud by byli ještě naživu. Osoby choromyslné a slabomyslné se měly přičíst k té národnosti, kterou řečí snad hovořily⁶⁾.*

Na užitém domovním výkazu byly uvedeny jako varianty možné odpovědi na otázku zjišťující národnost: Slovák–Čech, Rusín, Maďar, Němec. Pokud sčítaná osoba byla jiné než výše uvedené národnosti, pak svou národnost přímo zapsala. Podstatným záměrem realizace předběžného sčítání lidu bylo statistickými údaji podpořit oprávněnost vytvoření Československé republiky. V publikovaných výsledcích proto byla vykazována jen československá národnost⁷⁾, ačkoliv na domovním výkazu byli Češi a Slováci rozlišováni.

Výsledky předběžného sčítání lidu přinesly aktuální statistické údaje mj. o náboženském vyznání či o národnostní skladbě tamního obyvatelstva krátce po vzniku Československa (Tišliar, 2008: 109–119). Přes řadu problémů a organizačních nedostatků byla poprvé v naší historii při předběžném sčítání lidu na Slovensku uplatněna svobodná volba sčítaných při zjišťování národnosti obyvatelstva.

Krátce po provedení předběžného sčítání lidu na Slovensku proběhlo první celostátní sčítání. Při sčítání lidu v roce 1921 nebyla uplatněna svobodná volba sčítaných ani nebyla sledována obcovací řeč, ale národnost byla zjišťována zejména prostřednictvím mateřského jazyka. V § 8 „Návodu, jak vyplnit jednotlivé sloupce archu“ se uvádělo: „*U každé osoby do archu zapsané a to bez rozdílu, je-li československým příslušníkem neb cizincem, smí býti zapsána jen jedna národnost, na př. československá (česká neb slovenská), německá, francouzská, italská atd. Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou. Nepřípustno jest vyznačovati místo národnosti příslušnost k určitému území; nesmí tedy býti zapsáno na př. Hanák, Slezan a pod. Národnost dětí do 14 let a osob nepřičtených se určí, pokud nejsou*

⁵⁾ V pramenech se rovněž vyskytuje označení prozatímní nebo mimořádné sčítání lidu na Slovensku.

⁶⁾ Podrobné poučení pro popisujících poverenikov. Text publikován v článku Mráz, J. *O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919*. Československý statistický věstník, II, 1921, s. 18–21.

⁷⁾ Záměrem autorů koncepce československého národa, která byla přijata, bylo především dosažení snížení podílu Němců na celkovém počtu obyvatel nově vzniklého státu. V roce 1921 se k československé národnosti přihlásilo (bez území Podkarpatské Rusi) 67,6 % přítomných obyvatel, v tom 52,5 % Čechů a 15,1 Slováků. Třetinu obyvatelstva tvořili příslušníci menšinových národností. Podíl Čechoslováků byl stejný v českých zemích (67,7 %) i na Slovensku (67,5 %) s tím, že Češi představovali v českých zemích 67,5 % a Slováci na Slovensku 65,1 % obyvatelstva (Srb, 1996: 157–164).

sčítány v bytě rodičů, podle národnosti jejich rodičů; jsou-li rodiče různé národnosti, podle národnosti toho, kdo se o ně stará; jsou-li to však oba nebo není-li to žádný z nich a ve sporných případech vůbec, podle národnosti matky. U každé aspoň 14leté a přičetné osoby dlužno zapsati onu národnost, k níž se osoba ta sama svobodně přihlásí“⁸⁾.

Volba židovské národnosti nebyla ničím podmíněna, nebyla ani vázána na znalost jednoho z židovských jazyků, ani na členství v židovské náboženské obci. Prvorepublikové Československo jako jediný stát v tehdejší Evropě umožňoval svým občanům uvést při sčítání lidu židovskou národnost, aniž by to bylo podmíněno znalostí hebrejštiny nebo jidiš či členstvím v židovské náboženské obci. K židovské národnosti se tak mohl přihlásit kdokoli, záleželo na jeho subjektivním přesvědčení. Židovství tedy bylo pojímáno nikoliv jako náboženská, ale jako národnostní příslušnost, i přestože mateřským jazykem byla čeština či němčina anebo jiný jazyk (Čapková, 2004: 77–103). Vedle Židů byla příznána svobodná volba národnosti také Cikánům.

Za rozhodnutím umožnit Židům přihlášení se k židovské národnosti, bez ohledu na znalost židovského jazyka, byla snaha získat jejich hlasy v českých zemích na úkor hlavně německé menšiny a na Slovensku pak maďarské menšiny. Tento záměr potvrzují výsledky národnostní statistiky získané při předběžném sčítání lidu 1919 a prvním československém sčítání. Ze srovnání údajů vyplývá, že vyjma maďarské národnosti, u všech zbývajících byl na Slovensku při sčítání lidu 1921 zaznamenán vzestup. Organizátor prvního československého cenzu Antonín Boháč vysvětloval pokles zastoupení maďarské národnosti při sčítání lidu 1921 oproti výsledkům předběžného sčítání lidu 1919 na slovenském území právě zejména tím, že některé osoby izraelského vyznání, které při předběžném sčítání lidu uvedly maďarskou národnost, při prvním československém cenzu využily možnosti přihlásit se k židovské národnosti⁹⁾.

Statistiky uplatněný způsob zjišťování národnosti vedl k mnoha kritickým diskusím, a to nejen mezi představiteli odborné veřejnosti. Kritikem uplatněného způsobu zjišťování národnosti při prvorepublikových sčítáních lidu například profesor přírodní filozofie na Univerzitě Karlově v Praze Emanuel Rádl, který zastával názor, že národnost nelze vázat na žádný objektivní znak, ale je vyjádřením svobodného názoru jednotlivce. Obdobně i profesor Weyr připouštěl zjišťování subjektivní národnosti¹⁰⁾.

Diskuse na stránkách odborného tisku¹¹⁾ nakonec nepřispěly ke změně a při druhém československém sčítání, které proběhlo v roce 1930, byla uplatněna stejná metodika při zjišťování národnosti jako při předcházejícím cenzu.

Podle prvorepublikové legislativy se v roce 1940 mělo konat další sčítání lidu. Především v důsledku tehdejší politicko-hospodářské situace a nejasností při definování některých ukazatelů při sčítání obvykle zjišťovaných nakonec k jeho realizaci nedošlo (Berrová, 2008: 44–48). Pouze na odtržené části našeho území proběhlo k 17. květnu 1939 podle říšskoněmeckých právních předpisů sčítání lidu, povolání a závodů. Při tomto sčítání sice byla národnost zjišťována na základě subjektivní volby jednotlivce, ale vypovídací hodnota získaných výsledků je velmi sporná (Berrová, 2008: 129–134).

Teprve při prvním sčítání lidu po roce 1945 začala být národnost obyvatel zjišťována podle jejich subjektivního názoru v době sčítání. Podle vymezení uvedeného v poznámce 3 na užitém Sčítacím archu se *národností rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracov-*

⁸⁾ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921.* Díl I. Praha: Státní úřad statistický, 1924, s. 13.

⁹⁾ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921.* Díl I. Praha: Státní úřad statistický, 1924, s. 77.

¹⁰⁾ Ve svých Pamětech uvádí: „Pro svou osobu byl jsem vždy přívržencem zjišťování národnostního složení obyvatelstva přímou otázkou po tom, které národnosti jest jednotlivce příslušníkem, pokud se týče cítí býti“. Weyr, F. *Paměti. 2. Za republiky (1918–1938)*. Brno: Atlantis, 2001, s. 139.

¹¹⁾ Odborné diskuse, které se týkaly způsobu zjišťování národnosti a předcházely druhému československému sčítání lidu shrnuje článek Antonína Boháče nazvaný *Národnost při druhém sčítání lidu*, který vyšel v časopise *Statistický obzor*.

ním společenstvím je sčítáný vnitřně spjat a k němuž se hlásí. V „Poučení a návodu, jak se má vyplňovat sčítací arch“ se dále uvádí: „Není přípustno zapsati více než jednu národnost. Osoby dospělé a osoby nenáležející k rodině majitele bytu přiznávají národnost samy, za nedospělé a nepřičetné učiní tak jejich zákonný zástupce“¹²⁾.

Ačkoliv při sčítání lidu 1950 byla poprvé dána možnost svobodné volby sčítaných při určení národnosti, po odsunu německého obyvatelstva z našeho území přestalo být Československo, resp. české země, národnostně smíšeným státem (tab. 4).

Tab. 4 Národnost obyvatelstva českých zemí podle výsledků sčítání lidu 1921–1950 (Nationality of the population of the Czech Lands, results of population censuses, 1921–1950)

Národnost přítomného obyvatelstva	Sčítání lidu v letech					
	1921		1930		1950	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
česká	6 758 983	67,55	7 304 588	68,43	8 343 558	93,79
slovenská	15 732	0,16	44 451	0,42	258 025	2,90
polská	103 521	1,03	92 689	0,87	70 816	0,80
německá	3 061 369	30,60	3 149 820	29,51	159 938	1,80
maďarská	7 049	0,07	11 427	0,11	13 201	0,15
ukrajinská a ruská	13 343	0,13	22 657	0,21	19 384	0,22
jiná a nezjištěno	45 737	0,46	48 754	0,46	31 211	0,35
Obyvatelé celkem	10 005 734	100,00	10 674 386	100,00	8 896 133	100,00

Pramen: Srb, V. 1000 let obyvatelstva českých zemí. Praha: Karolinum, 2004, s. 133.

Sčítání lidu uskutečněná do roku 1989

Při sčítání lidu 1961 byla národnost stejně jako při předchozím cenzu definována jako *příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaná osoba vnitřně spjata a k němuž se hlásí*. V Návodu k vyplnění sčítacího archu se dále uvádělo: „Osoby dospělé a osoby, které nepatří k rodině uživatele bytu přiznávají národnost samy, za nedospělé a nepřičetné učiní tak jejich zákonný zástupce. Národnost nedospělých dětí se zapisuje podle rodičů a hlásí-li se rodiče k různým národnostem, na základě dohody rodičů podle jednoho z nich. U každé sčítané osoby může být zapsána jen jedna národnost. Nikdo, jehož prostřednictvím se sčítání provádí, nesmí působit na sčítané osoby, aby uvedly jinou národnost než tu, pro kterou se samy rozhodly“.

Při sčítáních 1970 a 1980 se národností rozuměla příslušnost k národu nebo k národnosti, přičemž bylo ponecháno každému, aby národnost zapsal podle svého vlastního přesvědčení. Kromě plynulého zvyšování zastoupení slovenské národnosti se výsledky sčítání lidu 1961, 1970 a 1980 z hlediska národnostního složení obyvatelstva nevyznačovaly žádnými většími změnami¹³⁾. Pouze zastoupení některých národností se důsledkem nepříznivé věkové struktury obyvatelstva příp. vystěhovalectví snižovalo (tab. 5).

Při sčítání lidu 1970 se vedle národnosti obyvatelstva zjišťoval také jeho mateřský jazyk. Pojem „mateřský jazyk“ byl definován jako řeč, kterou se sčítaným obvykle hovořili rodiče, při jejich různé národnosti pak řeč, kterou s ním mluvila matka (*Sekera*, 1976: 299–309). Záměrem bylo sledovat etnickou stabilitu. Právě četnost shody odpovědí jednotlivců na otázky o národnosti a o mateřském jazyce byla pokládána za vyjádření míry etnické stability. Naprostá shoda údajů u příslušníků určité sledované národnosti nebyla při tomto sčítání lidu zjištěna. Vysvětlení nesouladu je především založeno na domněnce, že část příslušníků jiných ná-

¹²⁾ Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. Praha: Státní úřad statistický, 1957, s. 27.

¹³⁾ Sčítání lidu, domů a bytů 1970 Česká socialistická republika. Praha: ČSÚ, 1975, s. 104–107. Sčítání lidu, domů a bytů 1980 Česká socialistická republika. Praha: ČSÚ, 1982, s. 88–91.

Tab. 5 Národnost obyvatelstva českých zemí podle výsledků sčítání lidu 1961–1980 (Nationality of the population of the Czech Lands, results of population censuses, 1961–1980)

Národnost trvale bydlícího obyvatelstva	Sčítání lidu v letech					
	1961		1970		1980	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
česká	9 023 501	94,27	9 270 617	94,52	9 733 925	94,58
slovenská	275 997	2,88	320 998	3,27	359 370	3,49
polská	66 540	0,70	64 074	0,65	66 123	0,64
německá	134 143	1,40	80 903	0,82	58 211	0,57
maďarská	15 152	0,16	18 472	0,19	19 676	0,19
ukrajin., rusínská, ruská	19 549	0,20	16 413	0,17	15 322	0,15
romská
jiná	26 554	0,28	26 273	0,27	18 264	0,18
nezjištěno	10 095	0,11	9 947	0,10	21 036	0,20
Obyvatelé celkem	9 571 531	100,00	9 807 697	100,00	10 291 927	100,00

Pramen: Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků sčítání 1980. Praha: ČSÚ, 1982, s. 20.

Tab. 6 Národnost obyvatelstva českých zemí podle výsledků sčítání lidu 1991–2001 (Nationality of the population of the Czech Lands, results of population censuses, 1991–2001)

Národnost trvale bydlícího obyvatelstva	Sčítání lidu v letech					
	1991		2001		Přír. 1991/2001	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
česká	8 363 768	81,18	9 249 777	90,42	886 009	10,59
moravská	1 362 313	13,22	380 474	3,72	-981 839	-72,07
slezská	44 446	0,43	10 878	0,11	-33 568	-75,53
slovenská	314 877	3,06	193 190	1,89	-121 687	-38,65
polská	59 383	0,58	51 968	0,51	-7 415	-12,49
německá	48 556	0,47	39 106	0,38	-9 450	-19,46
maďarská	19 932	0,19	14 672	0,14	-5 260	-26,39
ukrajin., rusínská, ruská	15 208	0,15	35 587	0,35	20 379	134,00
romská	32 903	0,32	11 746	0,11	-21 157	-64,30
ostatní	18 812	0,18	69 835	0,68	51 023	271,23
nezjištěno	22 017	0,21	172 827	1,69	150 810	684,97
Obyvatelé celkem	10 302 215	100,00	10 230 060	100,00	-72 155	-0,70

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 1994, s. 155–156; Sčítání lidu, domů a bytů 2001 – Pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 2005, s. 143–144.

rodností uvedla jako mateřskou českou řeč, ačkoliv byla jen jejich řečí hovorovou a nikoli řečí mateřskou (*Sekera*, 1976: 215–225).

Sčítání lidu po roce 1989

První sčítání lidu po roce 1989 se uskutečnilo k 3. 3. 1991. Ve „Vysvětlivkách k vyplnění sčítacího archu“ se uvádělo: „*Národnost: rozumí se příslušnost k národu a je ponecháno každému, aby se svobodně vyjádřil o své příslušnosti podle svého vlastního přesvědčení. Národnost dětí do 15 let se řídí podle rodičů a hlásí-li se rodiče k různým národnostem, na základě dohody rodičů podle národnosti jednoho z nich*“¹⁴⁾.

Nové politické poměry v zemi, tehdejší společenské klima a možnost svobodného vyjádření vedly část občanů k zápisu moravské, resp. slezské národnosti na sčítací tiskopisy. Nejednalo

¹⁴⁾ Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 1994, s. 401.

se však o dlouhodobý trend, neboť při následujícím sčítání se k těmto národnostem přihlásil již jen zlomek obyvatel (tab. 6).

Při sčítání lidu 1991 byla na sčítací tiskopisy opět zařazena otázka na mateřský jazyk sčítaných. Národnost, kterou občané deklarovali při sčítání lidu se u téměř 98 % obyvatel České republiky shodovala s jejich mateřským jazykem. Přesto se 139 tisíc osob s mateřským jazykem českým přihlásilo k jiné než české, resp. moravské nebo slezské národnosti. Nejvyšší podíly osob hlásících se k národnosti odlišné od mateřského jazyka byly u národnosti rusínské, romské a maďarské¹⁵⁾. Výsledky sčítání lidu 1991 tak potvrdily závěry *Václava Sekery* publikované v roce 1976 (*Srb – Růžková*, 1993: 162–171).

Při zatím posledním sčítání lidu 2001 se v podrobných vysvětlivkách ke Sčítacímu listu osob u otázky o národnosti uvádělo: „*Údaj o národnosti vyplní každý podle svého rozhodnutí. Národností se rozumí příslušnost k národu, národnostní nebo etnické menšině. Pro určení národnosti není rozhodující mateřská řeč ani řeč, kterou občan převážně používá nebo lépe ovládá, ale jeho vlastní rozhodnutí. Hlásí-li se k více národnostem nebo k žádné, budiž to zaznamenáno. Národnost dětí do 15 let se řídí podle rodičů*“. Byla připuštěna varianta nezodpovězení otázky a také poprvé při sčítání byla dána možnost uvést více národností než jednu.

Ve výsledcích sčítání lidu 2001 se promítl zánik společného státu Čechů a Slováků a vznik samostatné České a Slovenské republiky. Po odsunu Němců z našeho území po skončení druhé světové války se početně nejvýznamnější národností na území České republiky stali Slováci, jejichž zastoupení se až do rozpadu společného státu celkem plynule zvyšovalo. Sčítání lidu 2001 – první po vzniku samostatné České republiky – však doložilo výrazný pokles jejich počtu, a to o více než 120 tisíc osob oproti předcházejícímu cenzu.

Závěr

Při obou prvorepublikových sčítáních lidu nebyla národnost zjišťována prostřednictvím obcovací řeči, jako tomu bylo při předlitavských sčítáních lidu, ani přímo na základě svobodného přihlášení se sčítaných k určité národnosti, jako tomu bylo při předběžném sčítání v roce 1919 na Slovensku, ale sledovala se mateřská řeč sčítaných.

Národnost obyvatel začala být zjišťována na základě svobodné volby sčítaných teprve po skončení druhé světové války.

K dalším změnám při zjišťování národnosti došlo až při posledním sčítání lidu, kdy bylo připuštěno nezodpovězení otázky na národnost sčítaného a poprvé byla dána možnost sčítaným uvést více národností než jednu. V souladu s mezinárodními doporučeními byli při sčítání lidu 2001 také poprvé zahrnuti cizinci s dlouhodobým pobytem na území České republiky do celkového počtu obyvatel, což mohlo z části také ovlivnit zjištěnou národnostní strukturu obyvatel České republiky.

Při příštím sčítání lidu, které je připravováno na rok 2011, nebude na sčítacím tiskopise otázka na národnost sčítaných chybět (*Růžková*, 2008: 126–129). Každý bude mít možnost svobodně se přihlásit k národnosti podle svého vnitřního přesvědčení. Volba národnosti však není u nikoho konečná. Během života má každý právo svá rozhodnutí ohledně národnosti právě prostřednictvím svobodné volby měnit. Vedle dobrovolné asimilace s většinou se může naopak při sčítání lidu přihlásit k národnostní menšině. O existenci národnostních menšin tedy nerozhoduje stát, ale svým rozhodnutím jednotlivci sami.

Literatura a prameny

- Boháč, A. 1931. *Národnost při druhém sčítání lidu*. Statistický obzor, XII, s. 14–30.
Berrová, P. 2008. *Strípky z historie sčítání lidu I*. Demografie, 50, s. 44–48; táž, 2008. *Strípky z historie sčítání lidu II*. Demografie, 50, s. 129–134.

¹⁵⁾ *Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo*. Praha: ČSÚ, 1994, s. 61.

- Brabcová, P. 2005. *Národnostní složení obyvatelstva Československa v letech 1918-1989 ve světle právních předpisů*. Demografie, 47, s. 265–270.
- Čapková, K. 2004. *Uznání židovské národnosti v Československu 1918–1938*. ČČH, 102, s. 77–103.
- Frankl, M. 2001. „*Emancipace od židů*“. Praha: Paseka, 408 s.
- Jílek, D. 2001. *Příslušník národnostní menšiny jako homo individualis a právo osobní volby*. Slezský sborník, 99, s. 1–7.
- Kryl, R. 1961. *Neznámé prameny sčítání obyvatelstva v Čechách*. Demografie, 3, s. 253–257.
- Malý, K. a kol. 2003. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 673 s.
- Mráz, J. 1921. *O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919*. Československý statistický věstník, II, s. 18–21.
- Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků sčítání 1980*. 1982. Praha: ČSÚ, 36 s.
- Österreichische Statistik*, Bd. 32, Heft 1. 1892. Wien: K. K. Statistische Central – Commission, s. XXVIII;
- Österreichische Statistik*, Bd. 63, Heft 1. 1902. Wien: K. K. Statistische Central – Commission, s. XXXVI.
- Pavlíček, V. a kol. 1999. *Ústava a ústavní řád České republiky*. Díl 2, Práva a svobody. Praha: Linde, 975 s.
- Růžková, J. 2008. *Informace o veřejné diskusi k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011*. Demografie, 50, s. 126–129.
- Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. Díl I*. 1924. Praha: Státní úřad statistický, 276 s.
- Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města*. 1957. Praha: Státní úřad statistický, 171 s.
- Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva*. 1965. Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 350 s.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1970 – Česká socialistická republika*. 1975. Praha: ČSÚ, 337 s.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1980 – Česká socialistická republika*. 1982. Praha: ČSÚ, 303 s.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Pramenné dílo*. 1994. Praha: ČSÚ, 473 s.
- Sčítání lidu, domů a bytů 2001 – Pramenné dílo*. 2005. Praha: ČSÚ, 426 s.
- Sekera, V. *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865*. 1978. Praha: ČSÚ, 191 s.; týž, 1976. *Národnost a mateřský jazyk (1. a 2. část)*. Demografie, 18, s. 215–225, 299–309; týž, 1977. *Národnost a mateřský jazyk (Dokončení)*. Demografie, 19, s. 21–31; týž, 1981. *Nejstarší data o národnosti v našich zemích*. Demografie, 23, s. 193–206.
- Srb, V. 2004. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum, 275 s.; týž, 1996. *Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu ve světle sčítání lidu 1950–1991*. Demografie, 38, s. 157–164.
- Srb, V. – Růžková, J. 1993. *Národnost a mateřský jazyk obyvatelstva podle sčítání lidu 1991*. Demografie, 38, s. 162–171.
- Tišliar, P. 2008. *Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žup*. Demografie, 50, s. 109–119.
- Weyr, F. 2001. *Paměti. 2, Za republiky (1918–1938)*. Brno: Atlantis, 518 s.

PETRA BERROVÁ vystudovala historii na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde také obhájila disertační práci na téma **Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století**. Po ukončení studií pracovala až do roku 2006 v ČSÚ. V současné době je na rodičovské dovolené.

Summary

At present, ethnicity of Czech population is only being recorded on the basis of the citizens' free choice at population censuses mostly held once in ten years. The collected data are connected with various contributions, subsidies as well as duties of relevant entities, set down by law. The first data on ethnic situation in the Czech Lands only appeared by the mid-18th century. At first, there were only estimates and it was only statisticians who used the data on the prevailing language on a given area to establish the ethnic composition of the population. Ethnicity was not recorded in the first counts and population censuses. In the 1880 census, usual language was registered for the first time in Cisleithania, which was understood as an indirect question about ethnic origin. After the demise of the Austro-Hungarian Empire, a first, preliminary census was held in Slovakia in August 1919. In it, ethnicity was recorded on the basis of subjective choice by the population in question. However, in the national census held shortly after this, ethnic group was filled in according to mother tongue at statisticians' insistence. Although the method prompted a number of critical comments, it was also used in the second Czechoslovak census. Ethnicity only started to be recorded in the 1950 census according to the subjective view at the time when it was taken. There were no changes in the methods used to establish ethnic origin in subsequent censuses. Only the latest, 2001 census for the first time allowed for the alternative of not answering the question about ethnicity. Besides, it was also made possible for the first time to give more than one item for ethnic origin. The next census, scheduled for 2011, will record ethnicity of the citizens in question according to their free choice. However, the choice of ethnic group is not final for anyone and everyone has a right to change his mind in the next censuses, depending on relevant circumstances.

PŘEHLED VÝVOJE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE¹⁾

EDUARD MAUR

A Brief Outline of the Development of Czech Historical Demography

The study provides a brief outline of the development of approach to the population history in the Czech Lands until the 1950s. Then it deals with the establishment of historical demography as an independent scientific discipline after World War Two and the reception of its impulses in this country (contacts with French historical demographers, the establishment of the Commission for Historical Demography in 1965 and its yearbook *Historická demografie* in 1967, with a focus on the questions of population change within the former state plan and after 1989 within grant projects, international cooperation, etc).

Demografie, 2008, 50: 268–275

Historická demografie se jako svébytná vědecká disciplína zformovala po druhé světové válce, zprvu zejména ve Francii a ve Velké Británii. Nejzajímavější výsledky přinesla v 50.–70. letech dvacátého století, kdy se dostala do popředí zájmu historiků hospodářských a sociálních dějin problematika historických struktur a procesů, při jejímž studiu se výrazně uplatnily kvantitativní přístupy. Se současnou antropologicky orientovanou historií hledá historická demografie dialog obtížněji, nicméně i tak zůstává důležitou složkou historické vědy, neboť demografické struktury a dlouhodobé trendy jsou nepominutelným kontextem jednání individua, vytvářejíce jakési mantinely jeho svébytného vnímání světa a jeho samostatného rozhodování.

Zájem o společný postup při studiu minulých demografických jevů vyšel v Evropě po druhé světové válce z řad historiků i demografů. Těm druhým přitom šlo především o hlubší poznání zákonitostí demografického vývoje jako nezbytného předpokladu úspěšného prognózování. Pochopení významu poznání povahy demografických jevů v minulosti bylo přitom v obou disciplínách doprovázeno vědomím potřeby společného postupu obou oborů a vzájemného osvojení metodiky „toho druhého“, které brzy přineslo pozoruhodné výsledky. Metodické podněty, jež z tohoto sblížení vyšly, záhy oslovily i českou historiografii a demografii. Zájem obou disciplín o dějiny obyvatelstva byl ovšem v našich zemích, stejně jako jinde, starší; v českých zemích sahal až k osvěcenským statistikům druhé poloviny 18. století. Rozvíjel se přitom ve dvou liniích, v rámci historické vědy a v rámci demografie, bohužel dlouho bez větších vzájemných kontaktů obou disciplín.

¹⁾ Tento přehled vznikl v rámci výzkumného záměru MŠMT ČR MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, a to přepracováním a doplněním mých starších informativních studií Eduard Maur. *Débuts, développement et état actuel de la démographie historique en République tchèque*. In Prager Wirtschafts- und Sozialhistorische Mitteilungen, Bd 3, Praha 1996, s. 21–35 a Eduard Maur. K problematice historické demografie. Časopis Matice moravské, Supplementum I/2001 – Historie a interdisciplinární výzkum, s. 77–86. Zde je uvedena v rozsáhlé míře i literatura. V tomto přehledu uvádím jen nejdůležitější starší díla a ve větší míře novější práce, do citovaných studií nezařazené. Z dalších informativních studií, z nichž je možno čerpat poučení o vývoji naší historické demografie, bych uvedl zejména práce P. Horské, L. Fialové a periodické bibliografie uveřejňované v Historické demografii. Viz Horská, P. – Havránek, J. *Historická demografie do roku 1985*. Historický časopis SAV 34, 1986, s. 403–423; Horská, P. *Česká historická demografie*. Český časopis historický, 89, 1991, s. 519–542; Fialová, L. *Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové*. In Francouzská inspirace pro společenskou vědu v českých zemích, Praha, CEFRES 2003 (Cahiers du CEFRES 29), s. 197–204. Viz též Fialová, L. – Kačerová, E. – Maur, E. – Matějů, J. – Melkesová, M. – Slabová, I. – Vránová, G. *Výběrová bibliografie české historické demografie za období 2000-1996 (recte 2006)*. In *Historická demografie*, 2007, 31, s. 211–246.

Čeští historikové zprvu usilovali hlavně o stanovení celkového počtu obyvatelstva českých zemí a jeho historické proměny, k nimž došlo například v souvislosti s třicetiletou válkou. Původně značně nekritické představy *Františka Palackého* a dalších autorů přitom byly od konce 19. století revidovány kritičtějšími pohledy a současně se rozšiřovala pramenná základna pro studium populačního vývoje, především využitím pramenů vzniklých pro potřeby berní evidence (předbělohorské berní rejstříky a pozdější katastry), ale i dalších evidenčních pomůcek, jako byl soupis obyvatel Čech podle víry z roku 1651 nebo tzv. solní seznam z roku 1702. Tato etapa studia vývoje obyvatelstva Čech byla v zásadě završena roku 1957 knihou *Otto Plachta Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století* (1957), drobnější práce orientované tímto směrem ovšem vycházejí dodnes.

Paralelně se studiem obyvatelstva Čech a Moravy jako celku se od druhé poloviny 19. století rozvíjelo i studium populačního vývoje jednotlivých českých a moravských měst. Také zde docházelo postupně k prohlubování metodiky tohoto studia, které své odhady počtu obyvatel měst zprvu odvozovalo od známých počtů domů (*W. W. Tomek, Z. Winter*), později od počtů berních poplatníků (*B. Mendl, J. Marek*), přičemž stále více přihlíželo k evropským paralelám. Odhady lidnatosti přitom byly zpravidla těsně spojeny se studiem sociální a socio-profesní skladby jednotlivých měst, které vyvrcholilo v četných studiích z 50. a 60. let 20. století. Časem se pozornost historiků (počínaje *Pekařovou* **Knihou o Kosti** z roku 1909–1911) zaměřila i na lokálně orientovaný výzkum socioprofesní, majetkové a později i demografické skladby venkovského obyvatelstva, který se opíral zejména o katastry a poddanské soupisy ze 17.–18. století. S velkým zájmem byla studována i imigrace do některých měst v předindustriálním období, začasť s nacionálním podtextem. Charakteristickým rysem zmíněných prací byla zřetelná absence vlivu demografické teorie a demografické metodiky, především pak téměř naprosté pominutí problematiky přirozené měny obyvatelstva, tedy právě těch jevů, k nimž se zájem demografů opírá v prvé řadě. V souvislosti s těmito díly je proto možno mluvit spíše o dějinách obyvatelstva než o historické demografii.

Paralelně s historií se zabývali vývojem obyvatelstva v českých zemích i někteří demografové, jejichž přístup byl od počátku daleko komplexnější. Na prvním místě je třeba uvést *Antonína Boháče*, který v meziválečné **Československé vlastivědě** (1936) publikoval první přehled populačního vývoje na území Československa od pravěku až do současnosti. Ani on se sice neubránil „hřichu“, který jsme kritizovali u výše uvedených historiků, tj. nevzal v plné míře na vědomí poznatky historiků o kvalitě jednotlivých pramenů, o něž se opíral, i tak však byl jeho přehled vynikající. Vedle něho je možno uvést i *Františka Dvořáčka*, který v letech 1923–1926 po náročném archivním výzkumu publikoval dochované výsledky konskripcí obyvatelstva českých zemí od roku 1754. Na tyto pionýrské práce navázaly v 50. letech 20. století rozměrné studie demografů *Vladimíra Srba, Milana Kučery* a *Zdeňka Vávry* o populačním vývoji českých zemí v 19. a 20. století, které prohlubovaly Boháčův přehled zejména jemnější analýzou přirozené reprodukce a širším zřetelem k rozmanitým ekonomickým aspektům. Nejvýznamnější historicky orientovanou prací našich demografů té doby pak představoval **Nástin populačního vývoje světa** (1964) od *Zdeňka Pavlíka*. Autor v něm i v četných dalších studiích, propracoval zejména teoretickou problematiku demografické revoluce. Později redigoval a z největší části i sám napsal naši nejdůležitější českou učebnici demografie (1986), ve které bylo rozsáhlé místo věnováno i dějinám populace a populačního myšlení. *Milan Kučera* později rozšířil svůj historický zájem i na období po roce 1918.

K prvním kontaktům českých historiků a historiček s demografickou vědou došlo na konci padesátých let. Byl to především důsledek tehdejšího širokého zájmu mladé generace o hospodářské a sociální dějiny, spojeného se snahou prohloubit svá teoretická východiska i pracovní metody interdisciplinárními postupy. Nejdůležitějším výsledkem těchto snah byla vynikající práce *Ludmily Kárníkové* **Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1918** (1965), jejíž autorka bohužel tragicky zesnula těsně před dokončením práce. Monografie zaujala především

analýzou populačního vývoje v různých ekonomicko-sociálních regionech, která autorce dovo-
lila dojít k pozoruhodným závěrům o vzájemné souvislosti sociální a geografické mobility, eko-
nomické aktivity, fertility, mortality i dalších stránek vývoje společnosti. Podobné výsledky přine-
sly i dílčí studie dalších autorů, jako byl *Jan Havránek* nebo *Pavla Horská*, která se zaměřila
především na vliv průmyslové revoluce na středoevropskou společnost.

Další krok ke konstituování české historické demografie a k prohloubení její teoretické zá-
kladny znamenalo v 60. letech navázání osobních kontaktů se zahraničními, především fran-
couzskými reprezentanty oboru. Zasloužil se o něj jednak *Václav Husa*, který ale roku 1965
předčasně zemřel, zejména však *Pavla Horská*, která začala rozvíjet spolupráci zejména
s *Louisem Henrym* a *Jacquem Dupâquierem*. Profesor Husa se pokusil roku 1963 jako první
u nás soustředit významné odborníky z řad historiků (*Ludmila Kárníková*, *Alena Šubrtová*
ad.) i demografů (*František Fajfr*) v pracovní skupině pro historickou demografii při Katedře
československých dějin a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Historic-
kou demografií se však začala v téže době nezávisle na něm zabývat i jiná pracoviště, přede-
vším Katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, kde našla nová disciplína uplatnění
díky iniciativě *Milana Myšky*. Po Husově smrti pražská skupina poněkud změnila svůj charakter,
místo koordinačních úkolů si vytýčila za cíl soustředit především archiváře a regionální pracov-
níky k řešení konkrétních dílčích výzkumných úkolů a usilovat o výměnu teoretických zkuše-
ností. Jako koordinační centrum byla pak v roce 1967 založena z iniciativy *Josefa Macka Ko-
mise pro historickou demografii při Historickém ústavu ČSAV*, která sdružila nejen české, ale
i slovenské historiky. Tato komise začala ještě v témž roce vydávat ročenku **Historická demo-
grafie**, vycházející dodnes. Tehdejší Československo se tak přiřadilo k nevelkému počtu zemí
v čele s Francií, v nichž mají historičtí demografové vlastní periodikum.

V důsledku vývoje po roce 1968 se institucí, kde se soustředila koordinace dalšího výzku-
mu v oboru historická demografie, stala *Československá* nyní *Česká demografická společ-
nost*, zatímco činnost Komise pro historickou demografii v roce 1975 po vynucené „reorga-
nizaci“ prakticky zanikla. Komisi tehdy byla nucena opustit její předsedkyně *Pavla Horská*,
vydávání ročenky na deset let ustalo a do komise byli najménováni jedinci, kteří s historickou
demografií neměli nic společného. Podařilo se však sdružit zájemce o historickou demografii
v odborné skupině pro historickou demografii při ČSDS, vedené *Pavlou Horskou*. Skupina
pravidelně organizovala kolokvia a diskuse, jichž se účastnili demografové i historikové. His-
toricko-demografická témata se podařilo v sedmdesátých letech začlenit i do tehdejšího státní-
ho plánu vědeckého výzkumu. Příznačné přitom bylo, že k tomu došlo v rámci řešení úkolů
demografických a sociologických, nikoliv historických, neboť historická věda se v té době do-
stala pod daleko větší ideologický dohled než jiné disciplíny. Také činnost pracovní skupiny
při Katedře československých dějin FF UK tehdy ustala, většina jejích členů však přešla do
nově založené pracovní skupiny pro historickou demografii při archivní správě Ministerstva
vnitřní České republiky, vedené *Eliškou Čáňovou*, do níž se přesunulo těžiště konkrétního his-
toricko-demografického výzkumu probíhajícího v rámci výše zmíněného státního plánu.

Postupně, zejména zásluhou *Ludmily Fialové* po jejím příchodu do Ústavu českosloven-
ských a světových dějin ČSAV, se podařilo znovu oživit i Komisi a roku 1983 obnovit vydá-
vání její ročenky. Obě centra, Komise i odborná skupina, začala úzce spolupracovat, zejména
při pořádání společných vědeckých setkání, na nichž se někdy podílely i další instituce. S vel-
kým ohlasem se setkala například kolokvia **Populační vývoj českých zemí do r. 1914** (1987)
nebo **Dějiny migrací v českých zemích v novověku** (2005) a mezinárodní kolokvia **Stáří
a dějiny** (1989), **Francouzsko-český dialog o rodině** (1992), **Fenomén čelední služby
v Evropě v 16.–20. století** (1996) a **Česko-francouzský dialog o dějinách rodiny** (2000).
Příspěvky na nich přednesené vesměs vyšly tiskem, buď jako speciální čísla *Historické de-
mografie* nebo v řadě *Acta demographica* (XIII). Od druhé poloviny sedmdesátých let se také
dařilo zařadit kurzy historické demografie do profesionální přípravy historiků a archivářů,

nejdříve v Praze a postupně i na jiných univerzitách. Rok 1989 české historické demografii otevřel nové možnosti mezinárodní spolupráce i nové publikační možnosti doma. Do čela Komise, která pracuje dodnes, se po zásluze vrátila *Pavla Horská*, která byla iniciátorkou a neúnavnou organizátorkou všech výše uvedených akcí. K tradičním pracovištím, kde byla historická demografie pěstována a kde byli i vychováváni mladí adeпти oboru (Filozofická fakulta UK Praha, Ostravská univerzita), se postupně přidala i další, zejména Přírodovědecká fakulta UK v Praze (*Ludmila Fialová*), univerzity v Brně (*Zdeněk Háza*), v Českých Budějovicích (*Josef Grulich*) a Pardubicích (*Alice Velková*, *Eduard Maur*). Zapojením pražské přírodovědecké fakulty do výuky historické demografie tak byli získáni pro historickou demografii i mladí odborně školení demografové, zatímco až dosud mezi zájemci jednoznačně převládali historikové.

Díky systematickému úsilí nevelkého okruhu pracovníků soustředěných kolem Komise a Společnosti i dalších jedinců historicko-demografická problematika v posledních čtyřech desetiletích trvale zakotvila na stránkách našich odborných časopisů. Vedle Historické demografie, o jejíž pravidelné vycházení, kvalitní obsah i dobrou grafickou podobu se zasloužila zejména její obětavá redaktorka *Ludmila Fialová*, se s ní můžeme setkat zejména na stránkách **Demografie, Sborníku Pedagogické fakulty v Ostravě** (dnes Filozofické fakulty Ostravské univerzity), **Sborníku archivních prací, Archivního časopisu, Slezského sborníku**, sborníků **Acta demographica** nebo **Acta Universitatis Carolinae**, stejně jako některých regionálních periodik, například **Jihočeského sborníku historického**. Studie, které jsou zde otiskovány, se týkají několika základních problémů. V prvé řadě byla věnována, zejména v počátcích, velká pozornost evidenci a kritice pramenů předstatistického období a možnostem jejich využití (*Eliška Čáňová*, *Josef Křivka*, *Eduard Maur*, *Vladimír Srb*, později *Petra Berrová* ad.). Živě byly diskutovány i otázky metodické, přičemž hlavní důraz byl kladen na využití podnětů francouzské a britské historické demografie. Významných úspěchů dosáhla česká paleodemografie (*Milan Stloukal*), která mohla využít jedinečné možnosti opřít se o rozsáhlé archeologické nálezy z velkomoravského období. Dále pokračoval výzkum lidnatosti, sociální a národnostní skladby měst, jehož výsledky v poslední době důkladně shrnuli *František Šmahel* a *František Hoffman*. Současně se objevily i připomínky poukazující na meze až dosud používaných metod a na možnosti, které nabízejí nové metodické postupy, zejména prosopografie (*Jaroslav Čechura*, *Martin Nodl*). Nově začaly být studovány otázky středověké mortality, zejména demografické krize 14. a počátku 15. století, problém našimi historiky dlouho přehlížený, ač v evropských diskusích hrál důležitou úlohu při vysvětlování tzv. krize pozdního středověku. Na teze autora této stati navázali při hledání předpokladů husitské revoluce zejména *František Šmahel* a *Petr Čornej*, zatímco mladší autoři (*J. Čechura*, *M. Nodl*) se k vlivu těchto krizí stavějí spíše kriticky. Je jen třeba litovat, že dosud nebyla publikována kandidátská disertace *Antonína Kostlána*, věnovaná českému agrárnímu vývoji v 15. a 16. století, ve které jsou velmi podrobně dokumentovány dopad depopulace českých zemí v 15. století i nový vzestup v následujícím století.

Ve výzkumu raného novověku se pozornost historických demografů soustřeďovala zejména na 17. a 18. století, neobyčejně bohatým na prameny. Doba předbělohorská vzhledem ke skromnější prameně základně prozatím zůstává zpracována nedostatečně. V období 1600-1800 se rozvíjelo jak studium demografických struktur, tak i populační dynamiky, zejména různých stránek přirozené měny obyvatelstva, až dosud silně zanedbávaných. Zkoumány byly zejména důsledky třicetileté války pro demografickou strukturu Čech i další růst jejich obyvatelstva po roce 1648 včetně důsledků demografických změn pro vývoj poddanských vztahů. Přirozená měna obyvatelstva byla studována především cestou lokálních mikrosond, které umožňovaly analyzovat danou problematiku do větší hloubky než při zpracování dat celozemské evidence. Tyto studie se opíraly zejména o církevní matriky a o soupisy obyvatelstva jednotlivých panství, případně farností. Výzkum probíhal zčásti v rámci zmíněného Stát-

ního plánu, zčásti i mimo něj. Prvním výsledkem koordinovaného výzkumu bylo agregativní zpracování údajů o přirozené měně pro období 1650-1850 na základě matrik z 15 farních obvodů Čech a Moravy, jehož výsledky byly publikovány roku 1981. Umožnilo detailní sledování závažných vazeb mezi ekonomikou a populací a problematiky demografických krizí. Na tento výzkum pak navázalo zpracování matrik minuciózní Henryho metodou tzv. rekonstrukce rodin. Z nashromážděných dat byly dosud publikovány výsledky pro 4 lokality (Domažlice, Budyně nad Ohří, Jablonec nad Nisou, Břevnov, rozpracován zůstává Broumov), mimo rámec výzkumu pak byla později provedena další rekonstrukce pro Brno a jeho okolí (*P. Brabcová*).

V 90. letech byl zásluhou *L. Fialové* oživen projekt agregativního zpracování matrik, které sice neumožňuje provádět tak důkladnou analýzu jako rekonstrukce, ale zato je časově méně náročný, a tudíž produktivnější. Proti původnímu projektu byl obohacen o metodické podněty, s nimiž přišla v 70. letech Cambridgeská skupina pro studium populačního a sociálního vývoje a byl koordinován s INED v Paříži. V první fázi byly zpracovány matriky ze 44 českých a moravských farností, v další etapě výzkumu pak bylo celkem zpracováno 170 matričních obvodů, rozložených rovnoměrně po území celé nynější České republiky. Výsledky byly publikovány v monografii **Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století** (1999), jež vznikla společnou prací *Lumíra Dokoupila, Ludmily Fialové, Eduarda Maura a Ludmily Nesládkové*. Kromě prohloubení poznatků o přirozené měně obyvatelstva přispěl i k přesnějšmu odhadu vývoje počtu obyvatelstva českých zemí. Poslední autorka se pak k dané problematice ještě vrátila v samostatné monografii věnované jižní Moravě, kde byly výsledky matričního výzkumu obohaceny o zřetel k přirozené měně židovského obyvatelstva. Výzkum ukázal, že před zahájením demografického přechodu se demografický režim českých zemí v zásadě nelišil od poměrů existujících v jiných zemích západní části Evropy. Nezávisle na tomto projektu probíhal obdobný výzkum moravských farností ve skupině soustředěné kolem přírodovědecké fakulty olomoucké univerzity. Výsledky tohoto výzkumu, organizovaného antropologem *Václavem Hajnem*, byly publikovány zejména v brněnském časopise **Anthropologie**.

Po roce 1989 se kontakty našich historických demografů rozšířily o spolupráci s rakouskými historiky; byla zaměřena na studium rodiny a na prohloubení studia sociálních struktur. Společný rakousko-český výzkumný projekt, iniciovaný vídeňským profesorem *Michaelem Mitterauerem*, probíhal pod názvem **Soziale Strukturen in Böhmen** v letech 1993–1999 (od roku 1996 i za účasti britských a německých historiků). Opíral se zejména o katastry ze 17. a 18. století, soupisy obyvatelstva a pozemkové knihy. Byl zaměřen na paralelně probíhající studium vývoje sociální struktury vybraných lokalit i na speciální problémy, jako je rodina a domácnost v českých zemích (např. ve vztahu k dědickému právu), čelední služba apod. Potvrdil a prohloubil dosavadní představy o trvale rostoucí sociální diferenciaci českého venkova v raném novověku a sledoval její vazby na straně jedné na populační růst a na straně druhé na rozvoj protoindustrii, zároveň odhalil neudržitelnost některých tezí běžných v zahraniční literatuře, například o vazbě založení rodiny na vlastnictví domu v tradiční společnosti. Projekt vnesl do českého historicko-demografického výzkumu nové podněty metodologické, spočívající v rozšíření dosavadních kvantitativních výzkumů, při nichž byl jednotlivec chápán jako pouhý anonymní příslušník dané populace, k zdůraznění kvalitativní analýzy a ke zkoumání demografických procesů jako výsledku činnosti svébytných, samostatně jednajících subjektů, jejichž jednání není podmíněno jen ekonomicky a sociálně, ale také a mnohdy v první řadě kulturně. Výsledkem byly dva sborníky a řada studií, především v Historické demografii, ale i v zahraničních časopisech, čímž se výrazně prohloubily znalosti české problematiky v zahraničí.

Mimo tento projekt se rozvíjelo studium sociální a socioprofesionální skladby českých měst raného novověku a studium urbanizace Čech v této době. Ke starším cenným pracím *Petra Jan-*

čárka o horních městech českého Krušnohoří v 16. století (1971) a studiím *Aloise Míky*, *Rostislava Nového* a *Pavla Běliny* o českých městech ve světle dat tereziánského katastru se později připojily mé studie o velikostní struktuře českých měst a jejich proměnách v čase, opírajícím se rovněž o katastry, jakož i významná monografie *Jaroslava Millera*, která proces urbanizace českých zemí a městské migrace zasadila do širšího středoevropského kontextu (2006). Na mladší období pak je zaměřena monografie *Ireny Korbelářové* o městech na Těšínsku v 18. století. Systematický archivní výzkum zaměřený na moravské poddanské seznamy prováděl na brněnské univerzitě *Zdeněk Háza*.

Pokud jde o devatenácté století, po dlouhou dobu přitahovaly historické demografy především nové průmyslové oblasti, zejména ostravský uhelný revír. *Milan Myška*, *Lumír Dokoupil*, *Ludmila Nesládková*, *Blanka Pitronová* i další ostravští, resp. opavští autoři se zabývali zejména migracemi dělnictva, vytvářením nových demografických struktur a novou populační dynamikou, jakož i formováním dělnických rodin. Intenzivně byly také studovány obecné otázky demografického přechodu, přičemž zejména *Pavla Horská* a *Ludmila Fialová* zařadily český populační vývoj do širších středoevropských souvislostí. Postupně se i při studiu problematiky 19. století prosazovaly postupy ověřené již předtím při studiu raného novověku (zvl. agregativní zpracování matrik v lokálním měřítku), aplikované i po roce 1800 na výzkum přirozené měny, ale rozvíjelo se i studium proměn rodiny a domácnosti. Pozoruhodné výsledky pak přineslo využití sčítacích operátů.

Sranou pozornosti nezástal ani národnostní vývoj českých zemí v 16.-20. století, jehož studium ve starší době mělo výrazně politickou motivaci. Po starších syntézách *Kamila Krofity* a *Františka Roubíka* se v 70. letech objevily cenné studie *Aloise Míky* o národnostním složení Čech před rokem 1620 a po třicetileté válce, shrnující rozsáhlou starší regionální literaturu, jakož i přehledné vylíčení vývoje v letech 1880-1945 od *Vlastimila Häuflera*, opírající se o moderní sčítání obyvatelstva. Závěry těchto prací by si ovšem zasloužily ověření podrobnějšími lokálními sondami, které dosud postrádáme.

Poměrně dlouho bylo českou historiografií opomíjeno studium migrací. Existovala sice řada lokálních sond postihujících imigraci do měst v raném novověku, chyběl jim však teoretičtější přístup a komparace. Teprve nedávno vydaná znamenitá práce *Millerova* zasadila celý jev městských migrací v českých zemích v 16.-17. století do širokého středoevropského kontextu. Zároveň se začalo rozvíjet i studium migrací venkovského obyvatelstva, které značně opravuje dosavadní představy o „připoutání k půdě“ v době, pro niž se kdysi v marxistické historiografii vžilo označení období tzv. druhého nevolnictví. Mimořádná pozornost byla věnována po řadu desetiletí vystěhovalectví z českých zemí do zámoří i jinam v průběhu 19. a zčásti i 20. století. Tento výzkum však byl zaměřen spíše ke kulturním a politickým otázkám a nikoliv k problematice demografické.

Poslední systematicky zkoumanou oblast představovaly v posledních desetiletích dějiny demografických teorií, demografické politiky a obecněji demografického myšlení. Vedle dílčích studií různých autorů přinesl tento zájem především dvě velké syntézy dějin evropských populačních teorií a českého demografického myšlení od *Aleny Šubrtové*, která též věnovala cenné monografie významným osobnostem české demografie (*F. Fajfr*, *A. Boháč*). S hlavními tezemi jejich prací se může čtenář seznámit i ve výše citované učebnici demografie *Zdeňka Pavlíka*.

K výzkumné činnosti se po řadu desetiletí druží i systematická ediční práce, která pro potřeby demografické analýzy zpřístupnila větší množství prvořadých pramenů. K předním edičním počínům meziválečného období patřilo zejména vydání zpovědních seznamů pražské arcidiecéze z let 1671-1725 *J. V. Šimákem*, k nimž po roce 1945 přibývaly edice nejstarších českých, moravských a slezských katastrů: berní ruly (1654) a její moravské analogie tzv. lánových rejstříků, slezského karolinského katastru (1738) a českého i moravského tereziánského katastru (1757). I když první svazky edice berní ruly, zpřístupňující nestarší český

katastr v plném rozsahu, se objevily již koncem 40. let minulého století, edice dosud nebyla dokončena a i když edice ostatních katastrů jsou jen výtahem z daleko bohatšího materiálu, představují prvořadou základnu pro výzkum zejména sociální skladby českých zemí v raném novověku. Údaje berní ruly přitom lze výhodně kombinovat s daty soupisu obyvatel Čech podle výry z roku 1651, který byl v poslední době záslužně zpřístupněn dvaadvacetisvazkovou edicí připravenou pracovníci *Národního archivu v Praze*. Vydány však byly i další, dílčí seznamy jako nestarší zpovědní seznamy pražské arcidiecéze (E. Čáňová) nebo seznamy českých a moravských Židů z roku 1794. Novou edicí výsledků konskripce od roku 1754, doplněnou od roku 1828 o data přirozené měny, připravil *Václav Sekera* (1978). Spolu s dalšími edicemi drobnějšího rázu (zvl. berní rejstříky, ale i jedna z pražských matrik nebo soupis nájemníků na Starém Městě pražském z roku 1608, tzv. solní seznam z roku 1702) zmíněné edice značně usnadňují přístup k demografickým datům uloženým v našich archivech.

Jak vyplývá z výše uvedeného přehledu, má dnes historická demografie k dispozici hustou síť lokálních sond zpracovaných stejnou metodikou, které přinášejí jak vzájemné srovnání, tak i komparaci se zahraničními výsledky, a tudíž vytvářející dobré předpoklady pro syntetické zpracování populačního vývoje českých zemí. Takových syntéz již má český čtenář k dispozici několik. Vedle staršího pokusu Antonína Boháče z roku 1936, o kterém byla řeč výše, je to například přehled *J. Sršíteského* z roku 1971, soustředěný hlavně k 19. a 20. století a preferující zdravotnickou problematiku, stručný přehled zařazený do Pavlíkovy učebnice demografie nebo přehled *Srbův*, cenný rovněž především pro 19.–20. století. Několik přehledů z pera většího autorského kolektivu pak vzniklo v posledních desetiletích z iniciativy *Pavly Horské*. Populárněvědecká práce **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy** (1990), která vyšla ve dvou vydáních, seznamuje českou veřejnost s hlavními výsledky evropského historicko-demografického výzkumu. Dějiny obyvatelstva českých zemí jsou pokusem o celkovou syntézu, který je rovněž určen širší veřejnosti. Není bohužel vybaven poznámkovým aparátem, avšak vydatně čerpá z výsledků výše uvedených výzkumů. Speciální téma, dějiny urbanizace českých zemí, se pak stalo námětem syntézy *E. Maura, P. Horské a J. Musila Zrod velkoměsta*. Další výzkum historicko-demografického vývoje se v nejbližším období zřejmě bude ubírat spíše než cestou dalších syntéz zachycujících vývoj od jeho počátků až do současnosti cestou soustředění na monografie zpracovávající komplexně určité dějinné úseky nebo některé základní problémy, jak to naznačila monografie o přirozené měně z roku 1999 nebo výše zmíněná práce *J. Millera*. Žádoucí by přitom byl zejména hlubší komparativní zřetel, zasazující český vývoj do širších středoevropských a celoevropských souvislostí.

Literatura

- Cerman, M. – Zeitlhofer, H. (eds.). 2002. *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein Regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften. 16.–19. Jahrhundert*. München-Wien: R. Oldengurg Verlag-Verlag für Geschichte und Politik.
- Dokoupil, L. – Fialová, L. – Maur, E. – Nesládková, L. 1999. *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Fauve-Chamoux, A. – Fialová, L. (eds.). 1997. *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha: Česká demografická společnost-Sociologický ústav AV ČR (Acta demographica XIII).
- Fialová, L. – Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Musil, J. – Stloukal, M. 1996¹, 1998². *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Stloukal, M. 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Horská, P. – Maur, E. – Musil, J. 2002. *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha-Litomyšl: Paseka.
- Horský, J. – Seligová, M. 1996. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Korbelářová, I. 2003. *Města na Těšínsku v 18. století*. Český Těšín: Muzeum Těšínska (Studie o Těšínsku č. 18).
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost-Sociologický ústav AV ČR (Acta demographica XII).
- Marès, A. – Horská, P. (eds.). 2001. *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha: CEFRES (Cahiers du CEFRES 22).
- Maur, E. 2001. *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studie zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevöl-*

- kerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. Wien-München: Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag.
- Maur, E. – Grulich, J. (eds.). 2006. *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*. Praha: Sociologický ústav AV ČR (Historická demografie 30, Supplement).
- Miller, J. 2006. *Uzavřená společnost a její nepřátelé. Město středovýchodní Evropy (1500–1700)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Nesládková, L. 2003. *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a Židů*. Praha: Česká demografická společnost (Acta deographica XIV).
- Sekera, V. 1978. *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*. Díl I. 1754–1865, Díl II. 1866–1918. Praha: ČSÚ.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651*. 1993–2003. Praha: Národní archiv, 22 sv.
- Srb, V. 2002. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum.
- Šubrtová, A. 1989. *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha: Ústav československých a světových dějin 1989.
- Šubrtová, A. 2006. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost (Acta deographica XVI).

EDUARD MAUR vystudoval historii a český jazyk na Filozofické fakultě UK v Praze (1955–1960), od roku 1962 působil na této fakultě jako asistent, odborný asistent (1964), docent (1990) a profesor (1997), nyní jako vědecký pracovník. Kromě toho působí od roku 2004 jako profesor na Univerzitě Pardubice. Odborně se zaměřuje zejména na historickou demografii a na agrární dějiny, dále na regionální dějiny, dějiny historického vědomí a dějiny radikální reformace.

Summary

*Until the 1950s, interest in population history was concentrated on the estimates of population numbers and on the examination of social and socioprofessional structure, especially of urban population. It was only after World War Two when Czech historians started to make the most of the methods of demographic science (L. Kárníková, P. Horská and others) and soon also of the impulses arriving from the newly constituted European historical demography. Further development of historical demography was supported by the establishment of the Commission for Historical Demography at the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague as a coordinated centre for the previously fragmented research and by the publication of the yearbook *Historická demografie* since 1967. In the aftermath of the Soviet invasion of Czechoslovakia, the work of the commission and the publication of the yearbook stopped for a number of years, but they were revived in 1983. In the meantime, historical demography found a new coordination centre in the Czechoslovak Demographic Society and the State Plan of Scientific Research, conducted at the Faculty of Science of Charles University in Prague. It mainly centered on the study of population change in the Czech Lands in the 16th–19th centuries, based on the reconstruction of families and aggregate techniques. After 1990, this type of research continued, while cooperation with foreign experts was widened. Impulses of historical demography were increasingly received, especially in the study of history of the family. Increased attention was also paid to the questions of social structure and migration processes.*

ÚMRTNOSŤ RÓMSKEJ POPULÁCIE NA SLOVENSKU

BRANISLAV ŠPROCHA

Mortality of the Roma Population in Slovakia

The article examines trends of the Roma mortality in the Slovak republic in comparison with the recent mortality trends of Slovak population. The focus is on the basic mortality indicators: probability of dying, life expectancy at birth, infant mortality rate and causes of death.

Demografie, 2008, 50: 276–287

Štúdium všeobecných charakteristík a špecifik úmrtnosti a pôrodnosti rómskej populácie má prínos nielen pre samotné demografické poznanie, ale umožňuje tiež identifikovať zmeny, ktorými vo svojej histórii daná populácia prechádza. Každá populácia predstavuje jedinečný systém s odlišnými podmienkami, ktoré ho modifikovali a podmienili tiež nástup jednotlivých zmien. Práve tieto podmienky sú hlavnou príčinou vzniku určitých špecifických rysov demografickej reprodukcie.

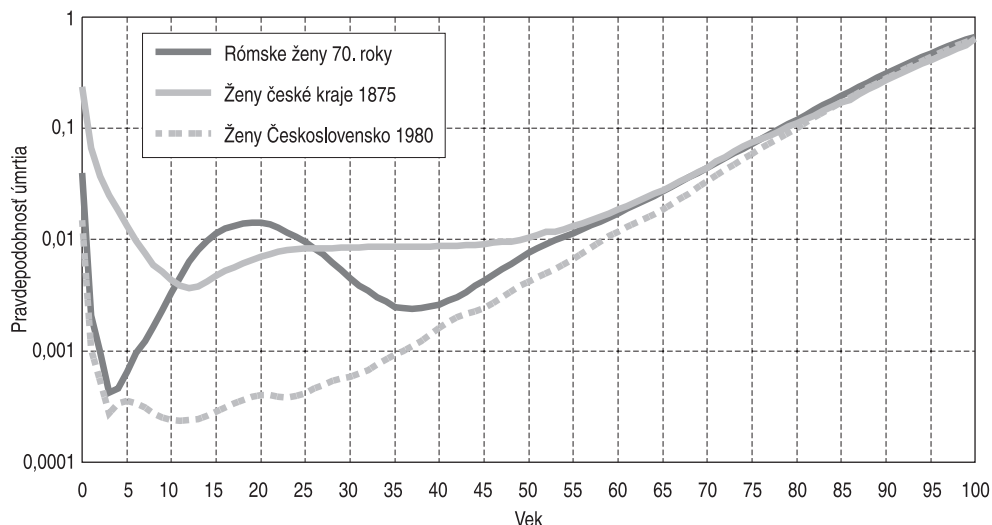
Úmrtnostné pomery rómskej populácie v 70. rokoch

Bežná štatistická evidencia do roku 1991 nám za úmrtnosť neumožňuje výpočet ani najjednoduchších mier. Preto pre charakteristiku úmrtnostných pomerov použila *Kalibová* (1989, 1991) funkciu pravdepodobnosti prežitia, ktorú odhadla z výsledkov sčítaní 1970 a 1980. Základnou myšlienkou práce bolo, že Rómov, ktorí žili v Československu autorka považovala za migračného hladiska za uzavretú populáciu. Rozdiely medzi počtom príslušných generácií medzi rokmi 1970 a 1980 boli výsledkom pôsobenia úmrtnosti. Migračné toky slovenských Rómov do Česka a naopak neumožňovali vypočítať úmrtnostné tabuľky zvlášť za Slovensko a Česko. Výsledná úmrtnostná tabuľka tak predstavuje model úmrtnosti Rómov za celé Československo.

Pri porovnaní kriviek pravdepodobnosti úmrtia rómskej populácie žien, populácie žien Československa (i s Rómkami) za rok 1980 a generácie žien českých krajín z roku 1875, zistila *Kalibová* (1991) niektoré závažné odlišnosti. Začiatok krivky Rómov je výrazne poznačený vyššou dojčenskou úmrtnosťou (40 ‰ oproti 18 ‰ v celej populácii), no v ďalších rokoch až do začiatku školskej dochádzky sa výrazne neodlišuje od celej populácie. Generácia žien 1875 sa už od začiatku života vyznačuje oveľa horšími úmrtnostnými pomermi. Dojčenská úmrtnosť sa u nej pohybovala až na hodnote 287 ‰. Výraznú odlišnosť pozorujeme s vekom nástupu do školy, kedy dochádza v rómskej populácii k rýchlejšiemu vzostupu pravdepodobnosti úmrtia, čo je stav, ktorý síce nastáva aj u populácie žien Československa, ale približne o 8 rokov neskôr a výrazne v menšom rozsahu. Okolo 37. roku veku pravdepodobnosť úmrtia u rómskych žien dosahuje 2. minimum, ale až do vysokého veku stále zostáva nad krivkou celej populácie žien ČSSR (graf 1).

Výslednou funkciou úmrtnostných tabuliek je stredná dĺžka života pri narodení (e_0). V rokoch 1970–1980 dosahovala u rómskej populácie pri narodení hodnoty 55,3 roku u mužov a u žien 59,5 roku. Intenzita úmrtnosti Rómov v Československu tak bola približne na rovnakej úrovni, akú dosiahli české krajiny v 30. rokoch. Tieto hodnoty tak radili Rómov z hladiska procesu úmrtnosti k populáciám rozvojových krajín.

Graf 1 Pravdepodobnosť úmrtia Rómov v Československu v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) v komparácii s vybranými populáciami (Death probability of the Roma in Czechoslovakia in 1970–1980 (graduated) compared to selected populations)

Pozn.: Pravdepodobnosti úmrtia pre rómske ženy boli počítané nepriamou metódou.
Prameň: Kalibová (1991); FSÚ (1982); Pavlík a kol. (1986).

Úmrtnostné pomery Rómov v súčasnosti

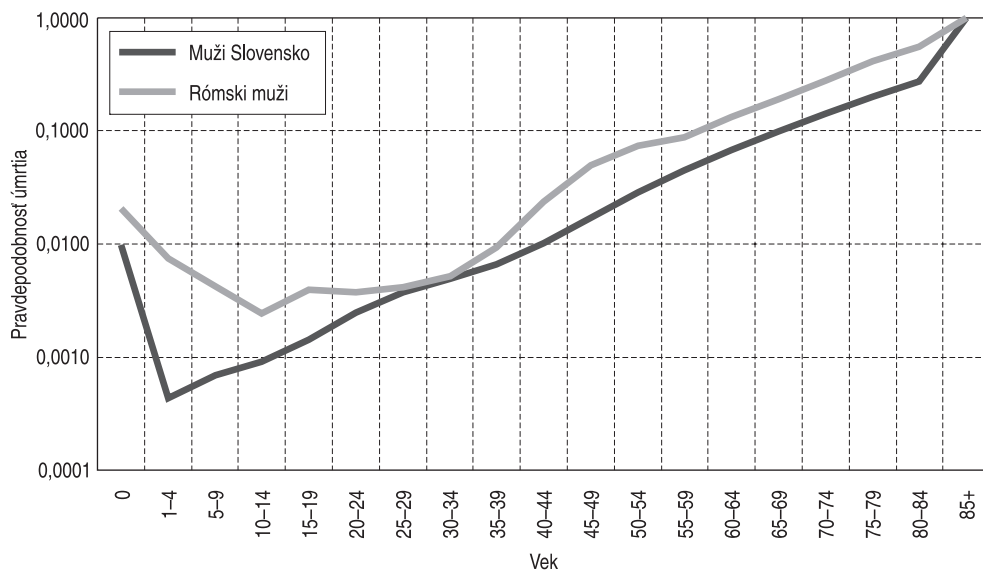
Pre hodnotenie súčasnej úrovne procesu úmrtnosti rómskej populácie nám chýbajú údaje aj pre nepriamu charakteristiku. Sčítania 1991 a 2001 ani zďaleka nezachytili celú rómsku populáciu žijúcu na Slovensku, a preto sme odkázaní na odhady a terénne zisťovania, ktoré však hodnotia len úmrtnosť danej komunity, prípadne komunit.

Súčasný stav úmrtnostných pomerov rómskej populácie sa snaží detailnejšie popísať prognóza *Vedeckého výskumného centra (VDC)* do roku 2025 (*Vaňo a kol.*, 2002). Pre rok 2005 sa v strednom variante prognózy odhaduje nádej na dožitie pri narodení pre mužov 62,7 rokov a pre ženy 67,9 roku. V porovnaní s celoslovenskou populáciou sú tieto hodnoty približne o 10 rokov nižšie.

Veľmi mladá veková štruktúra obyvateľov „rómskych obcí“¹⁾ výrazne ovplyvňuje počet zomretých a tiež ukazovateľ hrubej miery úmrtnosti. Tá v priemere dosahovala v skúmanom období 1996–2004 hodnotu 5,4 ‰, kým u celej populácie Slovenska to bolo takmer 9,7 ‰ (štatisticky významná odlišnosť na hladine $\alpha = 0,05$). Hrubá miera úmrtnosti (ďalej hmú) môže byť chápaná ako vážený aritmetický priemer mier úmrtností podľa veku, kde váhou sú počty žijúcich v jednotlivých vekových skupinách (*Pavlík a kol.*, 1986). Z toho vyplýva záver, že hmú závisí na intenzite úmrtnosti v jednotlivých vekových skupinách, a teda na vekovej štruktúre danej populácie. Pre porovnanie tak výrazne vekovo odlišných štruktúr ako je slovenská a rómska populácia, nemôžeme výsledné hodnoty hmú vziať za výsledné bez ďalšej analýzy. Za týmto účelom sme použili priamu štandardizáciu so štandardom WHO. Pre populáciu Slovenska sa priamo štandardizovaná hmú pohybovala v rokoch 1996–2004 približne na hodnote 11. Pre populáciu „rómskych obcí“ vyšla výrazne vyššia hodnota, a to 87,2.

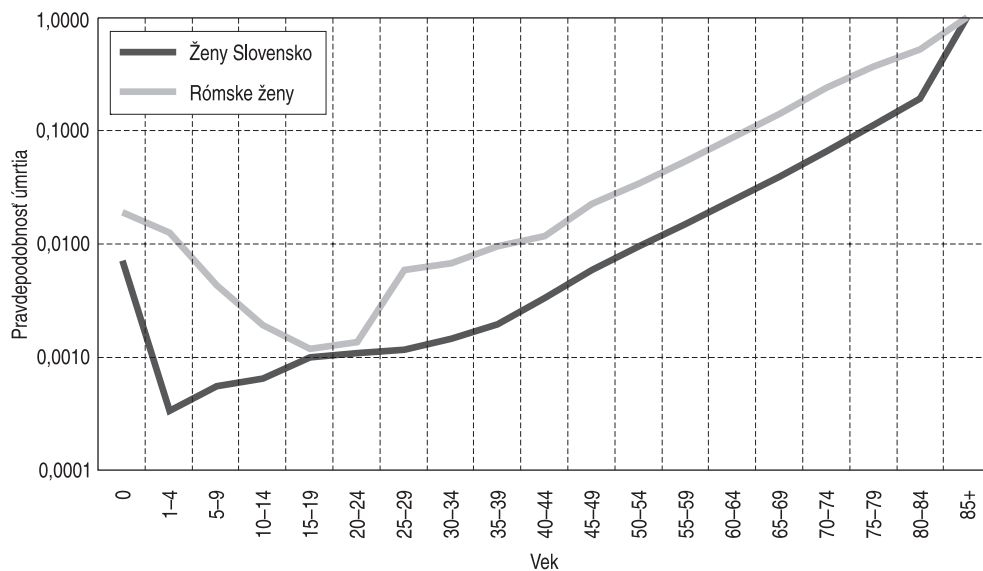
¹⁾ „Rómske obce“ predstavujú sídla, kde podiel Rómov podľa Sociografického výskumu rómskych komunit na Slovensku z rokov 2003 a 2004, dosahoval hodnoty 95–100 % z celkového počtu obyvateľov obce.

Graf 2 Pravdepodobnosť úmrtia mužov žijúcich v segregovaných komunitách „rómskych obcí“ v období 1996–2004 a mužov Slovenska v roku 2000 (Death probability of men living in segregated 'Roma settlements' in 1996–2004 and of men in Slovakia in 2000)

Prameň: ŠÚ SR 1996–2004, triedené vo VDC, upravil autor; Mészáros (2001).

Graf 3 Pravdepodobnosť úmrtia žien žijúcich v segregovaných komunitách „rómskych obcí“ v období 1996–2004 a žien Slovenska v roku 2000 (Death probability of women living in segregated 'Roma settlements' in 1996–2004 and of women in Slovakia in 2000)

Prameň: ŠÚ SR 1996–2004, triedené vo VDC, upravil autor; Mészáros (2001).

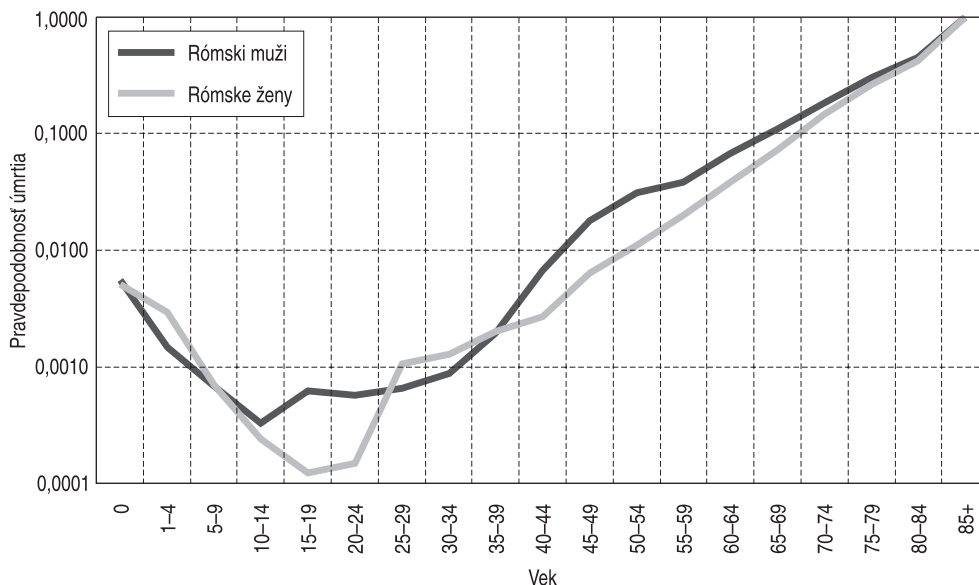
Z týchto výsledkov vyplýva, že intenzita úmrtnosti meraná priamo štandardizovanou hrubou mierou je u populácie „rómskych obcí“ takmer 8–krát vyššia.

Pre komplexnú charakteristiku úmrtnostných pomerov obyvateľov „rómskych obcí“ boli vypočítané úmrtnostné tabuľky za obdobie 1996–2004. Menšie problémy nastali pri určení mier a pravdepodobností úmrtia u mužov nad 60 rokov a žien vo veku nad 50 rokov v dôsledku malej početnosti. Preto sme problémové časti nahradili funkciami modelových tabuliek Coale a Demeny (1966), resp. úmrtnostnými tabuľkami za populáciu Československa z rokov 1950–1952 (Keyfitz – Flieger, 1968). Krivky pravdepodobnosti úmrtia začínajú u populácie „rómskych obcí“ na vyššej hodnote, ako je tomu u celoslovenskej populácie. Daný jav je poznačený približne 2,5–krát vyššou doječskou úmrtnosťou (pre mužov 20,3 ‰ a pre ženy 19,1 ‰). Pri pohľade na grafy 2 a 3 môžeme konštatovať, že pravdepodobnosť úmrtia je u populácie „rómskych obcí“ vo všetkých vekových skupinách pri oboch pohlaviach vyššia ako u celoslovenskej populácie. Najvýraznejšie sa to prejavuje v detskom veku vo vekovej skupine 1–4 rokov.

Graf 4 zobrazuje diferenciacie pravdepodobnosti úmrtia medzi mužskou a ženskou zložkou obyvateľstva „rómskych obcí“. Počiatočná vyššia pravdepodobnosť úmrtia u mužov je v nasledujúcej vekovej skupine vystriedaná horšími úmrtnostnými pomermi žien. Od 10. roku života až do 25. však majú ženy pravdepodobnosť úmrtia nižšiu ako rómski muži. Spôsobuje to pravdepodobne vyššia úmrtnosť mužov na poranenia, otravy, úrazy a iné vonkajšie príčiny.

Polohy kriviek sa následne opäť vymenia na vekovom intervale 25–39. Po dovŕšení 40. roku života sa diferenčné úmrtnostné pomery mužov a žien stabilizujú na úrovni, kedy je pravdepodobnosť úmrtia u mužov vyššia ako u žien. Rozdiel pozorujeme aj vo veku dosiahnutia minima skúmanej funkcie úmrtnostných tabuliek. Najnižšie hodnoty pravdepodobnosti úmrtia dosahujú muži predmetnej populácie vo veku 10–14, kým ženy vo veku 15–19 a 20–24.

Graf 4 Pravdepodobnosť úmrtia mužov a žien žijúcich v segregovaných komunitách „rómskych obcí“ v období 1996–2004 (Death probability of men and women living in segregated 'Roma settlements' in 1996–2004)

Prameň: ŠÚ SR 1996–2004, triedené vo VDC, upravil autor.

Výslednou funkciou úmrtnostných tabuliek obyvateľstva „rómskych obcí“ ako syntetický ukazovateľ úmrtnostných pomerov, sú stredné dĺžky života, pričom dôležitá je hlavne stredná dĺžka života pri narodení (e_0). Pre mužov v predmetnej populácii hodnota e_0 dosiahla približne 62,0 rokov a pre ženy 68,6 roku. Výsledné stredné dĺžky života pri narodení sa tak približne zhodujú s hodnotami, ktoré uviedol *Vaňo a kol.* (2002). V dôsledku toho môžeme vysloviť odvážne tvrdenie, že úmrtnostné pomery rómskej populácie sa oproti 70. rokom zlepšili približne o 8–9 rokov (vzhľadom na e_0), no stále sú výrazne horšie oproti celoslovenskej populácii (v roku 2000 muži SR 69,1 a ženy SR 77,2).

Dojčenská a detská úmrtnosť rómskej populácie

Nepriaznivé úmrtnostné pomery sa prejavujú v rómskej populácii predovšetkým na úrovni dojčenskej úmrtnosti. Pre celú rómsku populáciu na Slovensku nedisponujeme v súčasnosti poznatkami o jej hodnote. Z predchádzajúceho obdobia nám túto informáciu poskytlo zisťovanie z roku 1967 (*Srb – Pražáková*, 1968) a štatistika zdravotníckych zariadení z roku 1985 (*Kalibová*, 1991).

Dojčenská úmrtnosť rómskych detí bola podľa zisťovania z roku 1967 v Československu o niečo viac ako dvojnásobná (50,3 ‰) v porovnaní s celým obyvateľstvom. Výrazne rozdielna intenzita úmrtnosti do 1 roku sa ukázala pri porovnaní dojčenskej úmrtnosti Rómov žijúcich na Slovensku a v Česku. Kým u „slovenských“ Rómov hodnota dojčenskej úmrtnosti dosahovala hodnotu okolo 55,9 ‰, tak v Česku to bolo len 34,4 ‰. Úroveň dojčenskej úmrtnosti rómskej populácie v roku 1985 zachytáva tab. 1.

Tab. 1 Dojčenská úmrtnosť rómskej populácie v ČSSR (v porovnaní s populáciou ČSSR) podľa krajov v roku 1985 (Infant mortality among the Roma population in Czechoslovakia, by regions, in 1985)

Územie	Dojčenská úmrtnosť rómskej populácie	Dojčenská úmrtnosť populácie ČSSR + Rómovia	Dojčenská úmrtnosť populácie ČSSR bez Rómov	Rozdiel dojčenských úmrtností populácie ČSSR s a bez Rómov	Index dojčenskej nadúmrtnosti Rómov
					(ČSSR = 100)
Hlavné mesto Praha	31,8	15,8	15,4	0,4	205,2
Stredočeský	32,2	13,4	13,0	0,4	247,7
Juhočeský	18,4	13,5	13,4	0,1	137,3
Západočeský	25,8	13,4	12,9	0,5	200,0
Severočeský	24,0	12,4	11,6	0,8	206,9
Východočeský	0,0	10,7	10,8	-0,1	x
Juhomoravský	29,7	10,8	10,6	0,2	280,2
Severomoravský	25,1	12,2	11,8	0,4	212,7
ČSR spolu	23,9	12,4	12,1	0,3	197,5
Hlavné mesto Bratislava	34,5	16,2	16,0	0,2	215,6
Západoslovenský	22,7	14,2	13,8	0,4	164,5
Stredoslovenský	36,1	16,7	15,5	1,2	232,9
Východoslovenský	37,1	18,0	14,2	4,2	261,3
SSR spolu	34,8	16,3	14,6	1,7	238,4

Prameň: Kalibová (1991); Materiál ministerstva zdravotníctva ČSR a SSR na základe evidencie zdravotníckych zariadení.

Ako sme už uviedli na začiatku, pre hodnotenie súčasnej intenzity úmrtnosti do 1 roku v rómskej populácii na Slovensku nedisponujeme potrebnými údajmi. Preto sa budeme musieť uspokojiť len s výsledkami terénnych zisťovaní *Garassyho* (2000) a údajmi za „rómske obce.“ Z prvého zdroja vyplýva, že rómske komunity v okolí Rimavskej Soboty sa spočiatku výrazne odlišovali svojou dojčenskou úmrtnosťou od ostatného obyvateľstva. Výrazné zlep-

šenie dojčenskej úmrtnosti zaznamenali až na konci 90. rokov (pozri tab. 2). Naše zisťovanie v sledovaných „rómskych obciach“ pre obdobie 1996–2004 poukázalo na približne 2,5–krát vyššie hodnoty dojčenskej úmrtnosti (pre mužov 20,3 ‰ a ženy 19,1 ‰) v porovnaní s celoslovenskou populáciou.

Základnou príčinou vysokej perinatálnej úmrtnosti rómskych detí je pravdepodobne ich nízka pôrodná váha súvisiaca so zvýšenou incidenciou predčasných pôrodov (dĺžka gravidity menej ako 37 týždňov), častejšie užívanie návykových látok, nevhodné životné podmienky tehotných žien a ďalšie faktory súvisiace predovšetkým so zlou zdravotnou situáciou rómskej populácie. Podiel predčasne narodených rómskych detí dosahoval v populácii skúmanej *Šerešom* (1998) hodnotu 13,4 %, kým v celoslovenskej populácii to bolo približne 5 %. Vyšší podiel predčasných pôrodov sme pozorovali tiež v skúmanej populácii „rómskych obcí“, kde ich podiel v rokoch 1996–2004 dosahoval približne 11 %.

Zvýšený výskyt nízkej pôrodnej hmotnosti u rómskych novorodencov dokazuje štúdia *Bernasovskej a kol.* (1977), ktorá zistila priemerný rozdiel medzi nerómskymi a rómskymi deťmi v pôrodnej hmotnosti 345 g a v dĺžke pri narodení 1,5 cm. Približne k rovnakému záveru sme dospeli pri skúmaní živonarodených detí ženám z „rómskych obcí“ v porovnaní s populáciou Slovenska z roku 2000. Priemerná pôrodná hmotnosť chlapcov sa na Slovensku pohybovala približne na 3340 g, kým u rómskych chlapcov bola necelých 2926 g. Rozdiel hmotností tak predstavoval 414 g. Odlíšnosti pozorujeme aj medzi pohlaviami. Rómske dievčatká sa všeobecne rodia ľahšie, a to nielen pri porovnaní s populáciou Slovenska (rozdiel 425 g), ale aj vzhľadom k rómskym chlapcom (rozdiel 130 g).

Tab. 3 Pomer novorodencov s nízkou pôrodnou váhou v rómskej a nerómskej populácii žijúcej v oblasti Rožňavy v období 1995–1997 (Percentage of newborns with a low birth rate in the Roma and non-Roma populations living in the region around the town of Rožňava in 1995–1997)

Rok	Rómovia		Nerómovia	
	Počet živonarodených	Pomer novorodencov s nízkou pôrodnou váhou (menej ako 2500 g)	Počet živonarodených	Pomer novorodencov s nízkou pôrodnou váhou (menej ako 2500 g)
1995	277	13,7	481	5,2
1996	272	15,1	503	4,6
1997	311	13,2	459	3,3
Spolu	860	14,0	1 443	4,4

Prameň: Šaško (2002).

Podobne aj pôrodná dĺžka narodených rómskych detí sa štatisticky výrazne líšila od populácie Slovenska. U chlapcov činil tento rozdiel 2,3 cm (chlapci SR dosahovali priemernú dĺžku 50,2 cm a rómski chlapci 47,9 cm) a u dievčat 2,2 cm (49,5 cm oproti 47,3 cm). Okrem uvedených rozdielov ďalšie vedecké štúdie potvrdili, že rómski novorodenci sa ešte rodia s menším obvodom hlavy a hrudníka ako ostatná populácia (*Šaško*, 2002).

Pri štúdiu vzťahu veku rómskych rodičiek a pôrodnej hmotnosti sa pozorovalo pozvoľné zvyšovanie hmotnosti novorodenca so zvyšovaním veku matky a tiež priama závislosť medzi výškou matiek, pôrodnou hmotnosťou a dĺžkou novorodencov (*Bernasovský a kol.*, 1981). *Dejmek a kol.* (1996) zistili štatisticky významne vyššiu prevalenciu prematurity (predčasnej dospelosti) u Rómov zo severných Čiech, čo môže mať takisto vzťah k vysokej dojčenskej úmrtnosti.

Tab. 2 Dojčenská úmrtnosť rómskej populácie v okolí Rimavskej Soboty v období 1980–1999 (Infant mortality among the Roma population the area around the town of Rimavska Sobota in 1980–1999)

Populácia	1980–1984	1985–1989	1990–1994	1995–1999
Rómovia	52,5	36,5	28,8	12,2
Ostatní	22,9	20,7	11,0	10,5
Rozdiel	29,6	15,7	17,7	1,7

Prameň: Garassy (2000), upravil autor.

Rozdiely sa prejavujú aj v predškolskom a školskom veku. Rómske deti sú oproti nerómskym menšie a ľahšie, pričom rozdiely vo výške sú výraznejšie ako v hmotnosti. Je to ich etnické a antropologické špecifikum (*Bernasovský – Bernasovská*, 1985).

K zhoršeným úmrtnostným pomerom prispievajú aj častejšie príbuzenské sexuálne vzťahy, ako je tomu u iných populácií Európy. Potvrdzujú to pomerne vysoké hodnoty koeficientu inbrídingu (miery kríženia pokrvných príbuzných), najvyššie v Európe, z čoho podstatnú časť tvorili manželstvá medzi bratrancami a sesternicami (*Ferák – Siváková – Siegelová*, 1987).

Zdravotná situácia Rómov a úmrtia podľa príčin

Problematika zdravotnej situácie väčšiny rómskeho obyvateľstva na Slovensku je pálčivou otázkou. Aj napriek obrovskému úsiliu predchádzajúceho režimu, ktorý na tomto poli dosiahol nesporne viaceré úspechy, nám mnohé štúdie poukazujú, že v súčasnosti sa zdravotný stav u mnohých komunit zhoršil.

Do roku 1989 sa touto problematikou zaoberali viaceré vedecké skupiny, no v dnešných právnych podmienkach je skúmanie zdravotného stavu etnických skupín v rozpore s ľudskými právami. Preto máme k hodnoteniu zdravotnej situácie rómskeho obyvateľstva na Slovensku limitované množstvo informácií.

Za hlavné determinanty ovplyvňujúce nižšiu kvalitu zdravotného stavu rómskej populácie môžeme podľa *Šaška* (2002) považovať najmä:

- nižšiu vzdelanosť, z ktorej pramení nedostatočná úroveň zdravotného a hygienického povedomia,
- nízky štandard osobnej a komunálnej hygieny,
- nízky štandard bývania a ekologickú rizikovosť prostredia,
- s problémom ekonomickej situácie súvisiace zlé stravovacie návyky, nevyhovujúca výživa, nemožnosť zakúpiť si potrebné lieky alebo vyhľadať adekvátnu pomoc,
- zvyšujúcu sa mieru užívania alkoholu a tabakových výrobkov,
- pomerne veľkú genetickú záťaž súvisiacu s vysokou incidenciou vrodených ochorení.

Prístup Rómov k zdravotnej starostlivosti a ich zdravotné správanie

S nástupom nových podmienok po roku 1989 vznikol v oblasti zdravotníctva posun na poistný systém s dôrazom na individuálnu zodpovednosť za zdravie (*Radičová*, 2002). Zrušenie povinných zdravotných prevencií a nízka zodpovednosť rómskych obyvateľov za vlastné zdravie vedú k spomínanému zhoršovaniu zdravotného stavu. K problémovému okruhom v tejto oblasti treba pričítať aj nie príliš pozitívny vzťah Rómov k zdravotníckemu systému. *Šereš* (1998) vo svojej štúdiu opisuje viaceré špecifických problémov prístupu k liečbe rómskych žien na oddelení gynekológie a pôrodnictva, kde pacientky opúšťajú nemocnicu bezprostredne po ukončení nutnej, život zachraňujúcej liečby. Ďalej uvádza nízku mieru spolupráce pri medikamentózných terapiách, najmä vtedy, ak bola predpísaná ako preventívna, alebo ak pacient nepocítoval príznaky, a tiež nechotu Rómov podstupovať ambulantné prehliadky. Okrem spomínaných problémov musíme uviesť aj faktor diskriminácie, s ktorou sa, ako uvádzajú *Zoon* (2001) a *Šaško* (2002), stretávajú predovšetkým ženy, a to nielen pri návštevách lekára, ale i počas liečenia.

Vo všeobecnosti platí, že rómske obyvateľstvo má nízke socioekonomické postavenie, pričom tento fakt pravdepodobne výrazne ovplyvňuje výskyt nesprávnych stravovacích návykov spojených s chudobou na jednej strane a už uvedenou nízkou zodpovednosťou za svoje zdravie na strane druhej. Vplyvy výživy na zdravotný stav, výskyt civilizačných ochorení je všeobecne známy. Práve u rómskej populácie pozorujeme na základe výskumu *Kačalu a kol.* (2002) a *Gintnera* (1998) vyššiu spotrebu tučného mäsa a živočíšnych tukov oproti nízkemu zastúpeniu ovocia a zeleniny. Z ďalších zaujímavých výsledkov spomenieme ešte vyššiu spotrebu sladených nápojov a destilátov. Podobné výsledky priniesol výskum *Brázdovej a kol.* (1997) uskutočnený v Českej republike.

Najvýznamnejšie príčiny smrti rómskej populácie

Sledovať úmrtnosť rómskeho obyvateľstva podľa príčin je zo súčasnej bežnej evidencie takmer nemožné. Slovenská štatistika síce umožňuje kombinovať príčinu úmrtia s národnosťou zomretého, no vzhľadom na nízku početnosť vykázaných úmrtí Rómov môžeme len ťažko povedať, že daný stav odpovedá realite. Za týchto okolností sme pristúpili k hodnoteniu úmrtí podľa príčin smrti na základe nami zvolenej skupiny segregovaných komunít „rómskych obcí“. Preto musíme upozorniť, že nasledujúce výsledky sa týkajú najmä skúmaného súboru. No aj napriek tomu môžeme určité teoretické závery s opatrnosťou vysloviť pre celú rómsku populáciu.

Na Slovensku zomiera v súčasnosti takmer 73 % mužov a 81 % žien na nádorové ochorenia a choroby obehovej sústavy. Spolu s ochoreniami tráviacej, dýchacej sústavy a vonkajšími príčinami predstavujú dôvod úmrtia u viac ako 94 % zomrelých. Obyvateľstvo žijúce vo vybraných obciach vykazuje od uvedeného trendu určité odlišnosti (tab. 4). Štatisticky najvýraznejšie sa líšia komunity „rómskych obcí“.

Vyššie uvedené najčastejšie príčiny úmrtia v „rómskych obciach“ pokrývajú približne 80 %. Podiel osôb zomretých na nádory je nižší u mužskej populácie a u obehovej sústavy dokonca u oboch pohlaví. Naopak vyšší podiel úmrtí je na ochorenia dýchacej sústavy, vonkajšie príčiny a ostatné príčiny, kde najvýraznejšie zastúpenie majú predovšetkým ochorenia nervového systému a choroby spojené s perinatálnym obdobím.

Údaje triedené za „rómske obce“ nám dovoľujú sledovať tiež príčiny úmrtí detí do jedného roku života a u mŕtvonarodených. Približne tretina dojčiat zomierala na choroby klasifikované ako niektoré choroby vznikajúce v perinatálnom období, najčastejšie prechodné poruchy metabolizmu sacharidov špecifických pre plod a novorodenca. Nasledovali ich choroby dýchacej sústavy s takmer 20 % podielom a vrodené chyby, deformácie, chromozómové anomálie a choroby nervového systému, obe presahujúce 12 %. Z pohľadu mŕtvonarodených boli najčastejšie diagnostikované príčiny smrti rovnaké ako u dojčiat, a to niektoré choroby vznikajúce v perinatálnom období tvoriace 37 % a choroby dýchacej sústavy 23 %.

Infekčné ochorenia

Katastrofálne podmienky v niektorých osadách s vysokou koncentráciou obyvateľstva a nedostačujúcimi hygienickými návykmi sú ideálnym prostredím pre šírenie infekčných ochorení. Existujú závažné podozrenia, že mnohé ochorenia ako tuberkulóza, hepatitída A, bacilárna dyzentéria, giardióza, svrab alebo zavšivavenie, sa opäť stávajú závažným problémom. Dokazujú to napríklad vyššie hladiny protilátok v porovnaní s nerómskymi deťmi, čo hovorí o vyššej expozícii baktériami, vírusmi a parazitmi, alebo chorobné zväčšenie sleziny, ktoré vypovedá o skrytej infekcii.

K závažným problémom patria predovšetkým infekcie dýchacích ciest. Bývalý režim zaznamenal práve v tejto oblasti výrazné úspechy, pričom najmä tuberkulóza (ďalej TBC) sa od roku 1960 vyznačovala poklesom incidencie. Štúdie z konca 60. rokov však ukázali, že

Tab. 4 Zomretí podľa príčin smrti v SR v období 1993–2002, vo vybraných segregovaných komunitách „rómskych obcí“ v období 1996–2004 a v obciach s veľmi nízkym štandardom v období 1993–2002 (Mortality by cause of death in Slovakia in 1993–2002, in selected segregated 'Roma settlements' in 1996–2004, and in townships with a very low living standard in 1993–2002)

Príčina smrti	SR		Veľmi nízky štandard		„Rómske obce“	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Nádory	24,9	19,6	21,0	14,0	14,0	19,5
Obehová sústava	48,5	61,9	43,0	56,0	35,1	37,4
Dýchacia sústava	6,0	5,6	10,0	11,0	14,0	10,0
Tráviaca sústava	5,8	3,8	4,0	3,0	4,7	4,7
Vonkajšie príčiny	9,0	29,0	10,0	5,0	13,1	5,3

Prameň: Vaňo, Mészáros (2004); www.infostat.sk/slovakpopin/; ŠÚ SR, triedené vo VDC upravil autor.

u rómskej populácie tento pokles prebieha len veľmi pomaly a epidémie z 90. rokov dokázali, že tento problém nevymizol úplne.

Oveľa závažnejšie sa javí výskyt a epidémie vírusovej hepatitídy. S nízkym hygienickým štandardom sú predovšetkým späté typy A a E. Ide o typických predstaviteľov tzv. choroby špinavých rúk, ktoré sa šíria kontaminovanou vodou a potravinami. Za posledné desaťročie vypuklo niekoľko epidémií na Slovensku i v Česku. Medzi najčastejšie infekčné ochorenia okrem už spomenutých patria svrab, zavšivavenie (pedikulóza), bakteriálne zápal kože (pyodermie), mykózy (ochorenia spôsobené hubami), enterokolitídy (zápal čreva, napr. salmonelóza, šigelóza), ovčie kiahne a mnohé iné.

Ďalším problémom pri predchádzaní infekčných ochorení je nízka preočkovanosť rómskej populácie (Šaško, 2002). Adamkovičová a kol. (1999) k tomu dodávajú, že rómski pacienti sú z hľadiska očkovania a zdravotnej dokumentácie problémovou skupinou, pretože časť z nich úplne ignoruje vakcinačné programy.

Chronické ochorenia

V priebehu 20. storočia vďaka objavu antibiotík a rozvoju vakcinačných programov došlo k výraznému poklesu úmrtí na infekčné ochorenia. Na ich miesto sa postupne dostali choroby, ktoré súvisia s moderným spôsobom života, podporené znečistením životného prostredia, zlými stravovacími návykmi, fajčením a konzumáciou alkoholu. Patria sem predovšetkým choroby kardiovaskulárneho systému a nádorové ochorenia, ale tiež alergie, cukrovka a mnoho ďalších. Kačala a kol. (2001) sa domnievajú, že na predčasnej smrti Rómov sa podieľajú predovšetkým kardiovaskulárne choroby (2,5–krát vyšší výskyt ako u ostatnej populácie), nádorové ochorenia (1,8–krát vyššia incidencia) a úmrtia na externé príčiny (približne 2–krát vyššie). Vysoká kardiovaskulárna mortalita pravdepodobne súvisí s vysokou prevalenciou diabetu (cukrovky) a chronických infekcií. Okrem toho sa u Rómov našla aj vysoká prevalencia obezity.

Úmrtia na kardiovaskulárne ochorenia ako prvotnú príčinu označil vo svojej štúdií aj Nozdrovický (1991), ktorý sledoval úmrtnosť rómskej komunity v Rakúsoch. Za daný stav sú podľa autora zodpovedné hlavne: častá konzumácia živočíšnych tukov, nízka konzumácia zeleniny a ovocia, obezita, nedostatok fyzickej aktivity, veľmi vysoké požívanie alkoholu a vysoká prevalencia fajčenia už od mladého veku. Nozdrovický sa ďalej zmieňuje o už spomínaných faktoch, a to neochote aktívne spolupracovať pri prevencii a dlhodobej liečbe týchto chorôb. Výsledky analýzy varujú, že chronické ochorenia sa stávajú čoraz závažnejším problémom zhoršujúcim zdravotnú situáciu Rómov, pričom sa preukázala pozitívna korelácia medzi nízkou pôrodnou hmotnosťou a výskytom kardiovaskulárnych ochorení a cukrovky v dospelosti (Šaško, 2002).

Kongenitálne ochorenia

Vrodené ochorenia výrazne zhoršujú zdravotný stav populácie. Práve rómska populácia má vyššiu incidenciu tohto druhu ochorení ako majoritná populácia. Podľa Šereša (1998) výskyt kongenitálnych anomálií v okrese Rožňava v rokoch 1992–1997 predstavoval 2,15 na 100 narodených detí majoritnej populácie a medzi deťmi rómskej populácie 2,37 na 100 narodení. V spektre ochorení sa však rómski novorodenci odlišovali. Prevládali predovšetkým ťažké ochorenia, zanechávajúce trvalú invaliditu. Medzi typické vrodené choroby rómskej populácie patria: kongenitálny glaukóm (incidencia 1 : 15 000 na svete u Rómov 1 : 1000 detí), fenylketonúria (incidencia 1 : 10 000, u Rómov 1 : 1000 novorodencov) (Feráková – Ferák, Kádasi – Poláková – Hejmanová – Pijačková, 1991) a kongenitálna hypotyreóza (incidencia 1 : 6284, u Rómov 1 : 2192) (Lescisínová a kol., 1989).

Mentálna zaostalosť

Informácie o výskyte mentálnej zaostalosti u rómskych detí čerpáme predovšetkým zo zisťovania Kvasnicovej a kol. (1992). Tá skúmala výskyt mentálnej zaostalosti v okrese Banská

Bystrica u detí vo veku 6–14 rokov. Pre rómske deti zistila jej prevalenciu na úrovni 21,5 % a u nerómskych 0,9 %. Treba však upozorniť, že tieto čísla nemusia vždy vyjadrovať realitu, pretože doteraz neexistuje dostatočne validný test na zisťovanie mentálnej zaostalosti u rómskej menšiny. V tomto smere sa vo všeobecnosti argumentuje veľkým podielom rómskych detí preradených do tzv. špeciálnych škôl (ŠZŠ – predtým osobitné školy). Rómske dieťa sa už pri nástupe do 1. ročníka základnej školy považuje za adepta na preradenie. Nahráva tomu veľa pritažujúcich okolností. Často takýto typ školy navštevovali rodičia alebo starší súrodenci a v mnohých prípadoch prichádza dieťa do školy už s výraznou sociálnou zaostalosťou (chýbajú návyky a zručnosti). Vytvára sa tak akýsi bludný kruh, kde sme svedkami nadhodnotenia dedičnosti. Deti sú tak automaticky považované za mentálne neprispôsobivé normálnej školskej dochádzke.

Aj napriek uvedenej skutočnosti je výskyt mentálneho postihnutia v rómskej populácii vyšší. Východiskom k danému tvrdeniu je tiež poznatok o vysokom počte predčasne narodených deťoch veľmi mladým matkám, deťoch vyvíjajúcich sa v závadnom prostredí, s vysokým koeficientom inbrídingu (príbuzenského kríženia), niektorých kongenitálnych ochorení, ktoré sekundárne môžu spôsobovať mentálnu retardáciu.

Záver

Štúdium všeobecných charakteristík a špecifik úmrtnosti rómskej populácie má prínos nielen pre samotné demografické poznanie, ale umožňuje tiež identifikovať zmeny, ktorými vo svojej histórii daná populácia prechádza. Podľa prác *Kalibovej* v rokoch 1970–1980 dosahovala stredná dĺžka života pri narodení u rómskej populácie hodnoty 55,3 roku u mužov a 59,5 roku u žien. Dojčenská úmrtnosť bola odhadnutá na 40 ‰. Intenzita úmrtnosti Rómov v Československu bola približne na rovnakej úrovni, akú dosiahli české krajiny v 30. rokoch. Tieto hodnoty radili Rómov z hľadiska procesu úmrtnosti k populáciám rozvojových krajín.

Hodnotenie súčasných úmrtnostných pomerov rómskej populácie je v dôsledku nedostatku údajov krajne problematické a na celoslovenskej úrovni takmer nemožné. Z tohto dôvodu sa nám ako najschodnejšia javila metóda, ktorá spočívala na hodnotení dát z bežnej evidencie obyvateľstva za obce („rómske obce“), kde podiel Rómov dosahoval 95–100 %. Na základe týchto údajov sme následne vypočítali jednotlivé ukazovatele charakterizujúce proces úmrtnosti.

Pre mužov v populácii „rómskych obcí“ dosiahla stredná dĺžka života pri narodení približne 62,0 rokov a pre ženy 68,6 roku. V dôsledku toho môžeme vysloviť odvážne tvrdenie, že úmrtnostné pomery rómskej populácie sa oproti 70. rokom zlepšili približne o 8–9 rokov (vzhľadom na strednú dĺžku života pri narodení), no stále sú výrazne horšie oproti celoslovenskej populácii (v roku 2000 muži SR 69,1 a ženy SR 77,2).

Nepriaznivé úmrtnostné pomery sa prejavujú v rómskej populácii predovšetkým na úrovni dojčenskej a detskej úmrtnosti. Naše zisťovanie v sledovaných „rómskych obciach“ pre obdobie 1996–2004 poukázalo na približne 2,5–krát vyššie hodnoty dojčenskej úmrtnosti (pre mužov 20,3 ‰ a ženy 19,1 ‰) v porovnaní s celoslovenskou populáciou. Základnou príčinou vysokej perinatálnej úmrtnosti rómskych detí je pravdepodobne ich nízka pôrodná váha súvisiaca so zvýšenou incidenciou predčasných pôrodov, častejšie užívanie návykových látok, nevhodné životné podmienky tehotných žien a ďalšie faktory súvisiace predovšetkým so zlou zdravotnou situáciou rómskej populácie.

Hlavnými príčinami úmrtí na Slovensku v súčasnosti u mužov i žien sú nádorové ochorenia a choroby obehovej sústavy. Obyvateľstvo žijúce v „rómskych obciach“ vykazuje od uvedeného trendu určité pomerne zásadné odlišnosti. Podiel osôb zomretých na nádory je nižší u mužskej populácie a u obehovej sústavy dokonca u oboch pohlaví. Naopak vyšší podiel úmrtí je na ochorenia dýchacej sústavy, vonkajšie príčiny a ostatné príčiny.

Literatúra

- Adamkovičová, E. – Schreter, I. – Kristian, P. 1999. *Osýpky – starý alebo nový problém?* Slovenský lekár, Apríl–máj, s. 182–184.
- Bernasovská, K. – Bernasovský, I. – Poradský, K. – Vargová, T. 1977. *Proposal of low birth weight limit for gypsy mature babies.* Anthropology of Maternity, s. 173–175.
- Brázdová, Z. – Fiala, J. – Hrstková, H. – Bauerová, J. 1998. *Serving equivalents of food groups as a tool for evaluation of food consumption of Romany children.* Hygiena, 43, s. 195–206.
- Coale, A. – Demeny, P. 1966. *Regional Model Life Tables and Stable Populations.* New Jersey: Princeton University Press.
- Ferák, V. – Genčík, A. – Genčíková, A. 1980. *Population – genetical characteristics of congenital glaucoma in Slovakia.* Bratislavské lekárske listy, 73, s. 295–306.
- Ferák, V. – Siváková, D. – Siegelová, Z. 1987. *Slovenskí Rómovia – populácia s najvyšším koeficientom inbrídingu v Európe.* Bratislavské lekárske listy, 87, s. 168–175.
- Feráková, E. – Ferák, V. – Kadási, L. – Poláková, H. – Hejzmanová, L. – Pijačíková, A. 1991. *A unique RFLP haplotype at the phenylalanine hydroxylase locus in Czechoslovak Gypsies with phenylketonuria.* Praha: Short Communications.
- Garassy, L. 2000. *Demografická charakteristika rómskeho obyvateľstva na Slovensku.* Diplomová práca. Bratislava: Prírodovedecká Fakulta Univerzita Komenského.
- Gitner, E. 1998. *Governments and Roma communities must help to improve outlook for Gypsies.* Bratislavské lekárske listy, 316, s. 1825.
- Kačála, O. – Gitner, E. – Kovačič, V. – Kudláčková, M. – Valachovičová, M. 2001. *Porovnanie výživy Slovákov, Maďarov a Rómov na národnostne zmiešanom území Slovenska.* Medicínsky monitor, č. 1, s. 22.
- Kalibová, K. 1989. *Charakteristika úmrtnostných poměrů romské populace v ČSSR.* Demografie, 31, s. 219–223.
- Kalibová, K. 1991. *Demografické charakteristiky romské populace v Československu.* Disertační práce. Praha: Přírodovědecká Fakulta Univerzita Karlova.
- Keyfitz, N. – Flieger, W. 1968. *World Population. An analysis of Vital Data.* Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Kvasnicová, M. – Puškailerová, D. – Csomoová, E. a kol. 1992. *Genetická mentálna retardácia v oblasti Banskej Bystrice.* Československá pediatrie, č. 47, s. 25–28.
- Mann, A. B. 1992. *Vývoj romskej rodiny na príklade troch spišských obcí.* Demografie, 34, s. 118–129.
- Mészáros, J. 2001. [citované 20. 2. 2006] *Špeciálne úmrtnostné tabuľky 1950–2000.* Bratislava: INFOSTAT. <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Stredna.pdf>
- Nozdrovický, P. 1991. *Úmrtnosť na kardiovaskulárne choroby u Rómov.* Slovenský lekár, 2, s. 13–14.
- Pavlík, Z. – Rychtaříková, J. – Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie.* Praha: Academia.
- Radičová, I. 2001. *Hic sunt Romales.* Bratislava: S.P.A.C.E.
- Srb, V. – Pražáková, I. 1968. *Cikánské obyvatelstvo v roce 1967.* Demografie, 10, s. 264–272.
- Šaško, P. 2002. *Zdravotná situácia romskej populácie.* In M. Vašečka, ed. Čačipen pal o Roma Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Šereš, I. 1998. *Špecifické výsledky prenatálnej starostlivosti u romskej populácie.* Slovenská gynekológia a pôrodnictvo, 5, s. 125–131
- Úmrtnostní tabuľky ČSSR, ČSR, SSR. 1977–1980.* 1982. Zprávy a rozbor. Praha: Federální statistický úřad. s. 33.
- Vaňo, B. a kol. 2002. [citované 20. 6. 2007] *Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025.* Bratislava: INFOSTAT. <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/prognoza2025rom.pdf>
- Vaňo, B. – Mészáros, J. 2004. [citované 20. 6. 2007] *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom.* Bratislava: INFOSTAT. <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/nizkyzs.pdf>
- Zoon, I. 2001. [citované 19.8.2005] *Minoroty Report 2001.* Budapest: EUMAP Open Society Inštitút. www.eumap.org

BRANISLAV ŠPROCHA v roku 2006 ukončil štúdium demografie na Katedre demografie a geodemografie Karlovej Univerzity v Praze. V súčasnosti pokračuje v doktorandskom štúdiu demografie na PFF UK. Dlhodobou sa zaoberá problematikou analýz populačných štruktúr s dôrazom na rómske obyvateľstvo na Slovensku.

Summary

Mortality is one of the main indicators of reproduction. When analysing the Roma mortality we had to face many difficulties, since there are no available data for the Roma population from the official statistics until 1991, and after 1991 the official data are incomplete. Due to this fact, the recent mortality trends for the whole Roma population in Slovakia cannot be analyzed. In our article we observe trends in mortality during the period 1996–2004 in seven municipalities, in which proportion of Roma population was 95–100 % („the Roma municipalities“).

First, an overview of the mortality trends of Roma population in Czechoslovakia before 1989 is presented. The best indicator of trends in total mortality of Roma is the life expectancy at birth, which reached 55,3 years for men and 59,5 years for women in 1970–1980. These values were lower compared to Czechoslovakia as whole during the same period. The Roma population's life expectancy at birth in the 1970s equals the life expectancy at birth in Czechoslovakia in the 1930s.

The analysis of the present situation shows, making use of the data for seven municipalities, that large differences prevail in mortality of Roma compared to the majority population.

The mortality in „the Roma municipalities“ is above the Slovak average in all ages. The greatest differences are in child mortality. Infant mortality was 20,3 ‰ for boys and 19,1 ‰ for girls during the 1996–2004 (Slovak average was 9,3 ‰). It means that infant mortality is double the country average in „the Roma municipalities“. The life expectancy at birth for men is 62 years and for women 68,6 years. In „the Roma municipalities“ men live by 7,0 years and women by 8,6 years shorter on average compared to an average inhabitant of Slovakia.

Recently 94 % of men and women die of five most frequent causes of death in Slovakia, the majority of 73 % men and 81 % of women die of circulatory system diseases and neoplasm. Some differences are in „Roma municipalities“. On the one hand, the proportions of dead in two most frequent causes of death are lower than the Slovak average (49 % for men, 57 % for women). On the second hand, respiratory system diseases (14 % for men, 10 % for women), external (13 % for men, 5 % for women) and other causes are more frequent.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

ROČNÍK 44, ČÍSLO 4, SRPEN 2008

Sociologický časopis 2002–2007: zpráva šéfredaktora (Marek Skovajsa)..... 615

STATI

Karel Müller: Inovační aktéři a inovační prostředí v modernizační perspektivě..... 627

*Boris Burcin, Dušan Drohlov, Tomáš Kučera: Možnosti migračního řešení
perspektivního úbytku a demografického stárnutí obyvatelstva České republiky.....* 653

Lucie Jarkovská, Kateřina Lišková: Genderové aspekty českého školství..... 683

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Dana Hamplová: Čemu Češi věří: dimenze soudobé české religiozity..... 703

PŘEHLEDOVÉ STATI

*Natalie Simonová, Tomáš Katrňák: Empirické přístupy v sociálně stratifikačním
výzkumu vzdělanostních nerovností.....* 725

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Blanka Řeháková: Kontrasty v logistické regresi..... 745

*Pavlna Spurná: Prostorová autokorelace – všudypřítomný jev při analýze
prostorových dat?.....* 767

NEKROLOG – MEDAILON – RECENZE – ZPRÁVY

Recenzovaný oborový vědecký časopis vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR, v.i.,

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) a statí v plném znění (do roku 2002) jsou uveřejněny na internetu na <http://www.soc.cas.cz>. Vychází 6x ročně (4x česky, 2x anglicky). Cena jednoho výtisku je 75 Kč bez DPH.

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Sociologický časopis/Czech Sociological Review - redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1,
tel. +420 222 221 761, +420 221 183 217-218, fax +420 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

POPULACE SVĚTA V LETECH 1950–2007

KVĚTA KALIBOVÁ

Population of the World in 1950–2007

The rate of population growth reached its peak in the second half of the 20th century. After the opening discussion on the quality of data, the study analyses the development of fertility, mortality and changes in age structure in more developed and less developed countries in 1950–2007. Attention is paid not only to the changes in the values of demographic rates, but also to the factors underlying the population development in the period under observation.

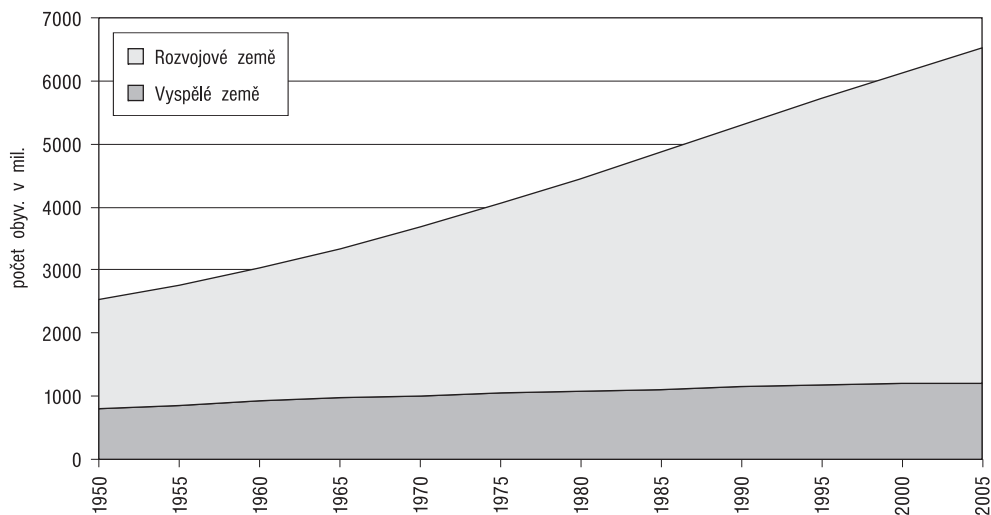
Demografie, 2008, 50: 288–296

Na konci 20. století počet obyvatel na světě přesáhl poprvé v historii lidstva hranici 6 mld. a v roce 2007 se zvýšil na 6,6 mld. Publikované údaje mezinárodních organizací o početním stavu světové populace jsou průběžně revidovány a upravovány, avšak data o přesném počtu osob žijících na Zemi k určitému dni patří spíše do oblasti novinářských informací. Kvalita statistických údajů z jednotlivých zemí se liší a přesná data lze získat pouze z úplné evidence přirozené měny a ze sčítání lidu, která odpovídají mezinárodním požadavkům nebo z průběžně aktualizovaných registrů obyvatelstva. Tyto statistické zdroje jsou však obvykle k dispozici pouze ve vyspělých zemích. V řadě rozvojových zemí, kde žije v současnosti téměř 82 % světové populace, průběžná evidence narozených a zemřelých neexistuje a data (resp. odhady) jsou získávána z výběrových šetření či modelů. Při posuzování populačního vývoje světa je třeba vzít v úvahu, že se jedná o velmi heterogenní soubor a data o úrovni reprodukce jsou do značné míry ovlivněna ekonomickou vyspělostí země či regionu a vykazují značnou odlišnost pro dvě hlavní sledované skupiny, tj. země vyspělé a rozvojové¹⁾.

Početní stav a tempo růstu

V druhé polovině 20. století dosáhlo tempo početního růstu světové populace svého maxima. Období zrychlení početního růstu však představuje v historii lidstva poměrně krátký časový úsek. Až do poloviny druhého tisíciletí probíhal vývoj v jednotlivých oblastech světa značně izolovaně a vysoká plodnost byla vzhledem k válkám, hladu a epidemiím kompenzována vysokou úmrtností. Počet narozených začal převyšovat počet zemřelých až v průběhu 17. a 18. století, což mělo za následek počátek početního růstu. Polovina 18. století je často označována jako začátek nové etapy lidských dějin, kdy především v evropských zemích začalo postupně docházet k uvědomělému ovlivňování plodnosti a úmrtnosti a k nástupu procesu demografické revoluce. Teprve kolem roku 1800 lidstvo dosáhlo 1 mld. a v průběhu 19. století docházelo k početnímu růstu obyvatelstva především ve vyspělých zemích. Zlepšení hygieny, zdrojů potravin, výživy a veřejného zdravotnictví významně ovlivnilo populační vývoj Evropy a ostatních vyspělejších zemí. Značné výkyvy v úrovni úmrtnosti v předchozích staletích postupně mizely a početní růst začal být rychlejší a trvalý. V roce 1927, tj. za 127 let, došlo k zdvojnásobení počtu obyvatel na 2 mld. Již v roce 1960, tj. za pouhých 33 let, se počet obyvatel na světě zvýšil na 3 mld. Zatímco dosud početní růst světové populace byl

1) Podle UN Population Division (2007) do kategorie vyspělých zemí (more developed) jsou zahrnuty všechny země Evropy, Severní Amerika, Austrálie, Nový Zéland a Japonsko. Všechny ostatní země jsou označovány jako rozvojové země (less developed), tj. celá Afrika, kromě Japonska celá Asie, z amerického kontinentu Latinská Amerika a Karibská oblast.

Graf 1 Vývoj počtu obyvatel ve vyspělých a v rozvojových zemích, 1950–2005 (The development of population number in more and less developed countries in 1950–2005)

Pramen: <http://esa.un.org/unpp>

především důsledkem demografické situace ve vyspělých zemích, v druhé polovině 20. století bylo výrazné zrychlení početního růstu světové populace ovlivněno především populačním vývojem v zemích rozvojových (graf 1). Zlepšení úmrtností a zvláště pak kojenecké úmrtností spolu s dosud vysokou úrovní plodnosti mělo za následek obrovský početní růst obyvatelstva v Africe, Asii a Latinské Americe. Zvyšování počtu obyvatel na světě o další miliardy se v důsledku demografické situace v rozvojových zemích výrazně zrychlilo: 4 mld. byly dosaženy za pouhých 14 let v roce 1974, za dalších 13 let v roce 1987 lidstvo zaznamenalo 5 mld. a v rekordním čase 12 let se počet obyvatel v roce 1999 zvýšil na 6 mld. V současné době téměř veškerý světový populační růst připadá na rozvojové země, kde žije 5,4 mld. obyvatel. Tak vysoké tempo početního růstu obyvatelstva v rozvojových zemích v druhé polovině 20. století nebylo dosud v historii lidstva zaznamenáno. Počet obyvatel se v rozvojových zemích v letech 1950-2007 více než ztrojnásobil, zatímco ve vyspělých zemích vzhledem k charakteru demografické reprodukce byl zaznamenán již pomalejší růst a počet obyvatel se zvýšil pouze o necelou polovinu.

Rozvojové země jako celek zaznamenaly nejvyšší průměrné hodnoty ročních přírůstků v druhé polovině 60. let (tab. 1), kdy se hodnoty přírůstků přiblížily hranici 2,5 %. Rychlý početní růst obyvatelstva rozvojových zemí v 60. a 70. letech vyvolal u odborníků obavy, zda tyto země budou mít dostatek prostředků k zvládnutí tohoto procesu a zda situace nevyústí v sociální a politické nepokoje. Do této doby se datují i první opatření k zpomalení populačního růstu v této části světa. Programy byly cíleny především na omezování velikosti rodiny, měly však různý stupeň úspěšnosti a zcela selhaly v subsaharské Africe. K zpomalení tempa početního růstu populace v rozvojových zemích začalo docházet až ke konci 70. let, přesto však ještě v průběhu 80. let se průměrná míra ročních přírůstků pohybovala nad hranicí 2 %. V dalších letech se již vzhledem k omezování plodnosti v řadě rozvojových zemí začaly hodnoty přírůstků snižovat a na počátku 21. století se v rozvojových zemích jako celku průměrná míra ročních přírůstků snížila na hodnotu 1,4 %. Rozvojové země však představují velmi heterogenní celek a např. západoafrické země si i dosud zachovaly tempo početního růstu podstatně vyšší.

Ve vyspělých zemích byl do poloviny 20. století ukončen proces demografické revoluce, tj. přechodu k nízké úrovni úmrtnosti i plodnosti. V první polovině 20. století a ještě bezprostředně po 2. světové válce však byl i v těchto zemích pozorován populační růst a až do poloviny 60. let se hodnoty průměrných ročních přírůstků pohybovaly nad hranicí 1 %. Důvodem bylo zlepšování úmrtnosti a zdravotního stavu populace a růst naděje dožití. Porodnost byla sice ve srovnání s koncem 19. století již nižší, ale v porovnání se současnou úrovní stále dosti vysoká. Stagnace početního růstu byla zaznamenána až v posledních desetiletích 20. století, kdy vyspělé země začaly postupně procházet tzv. druhým demografickým přechodem, jehož hlavní charakteristikou je výrazné snížení plodnosti. Od poloviny 60. let ve vyspělých zemích jako celku klesla průměrná míra ročních přírůstků pod hranici 1 % a pro období 2005–2009 se odhaduje na 0,3 %. V řadě evropských zemí v současné době kladné hodnoty celkového přírůstku zajišťuje kladné migrační saldo, neboť počet obyvatel přirozenou měnou stagnuje nebo se dokonce začal snižovat. Tempo růstu světové populace je tak především ovlivněno populačním vývojem v rozvojových zemích, což se promítá i do zastoupení rozvojových a vyspělých zemí na světové populaci. Zatímco na počátku 50. let představovalo obyvatelstvo vyspělých zemí téměř třetinu lidstva, v současnosti se jeho zastoupení snížilo na necelou pětinu.

Při hodnocení početního růstu světové populace pomocí absolutních přírůstků obyvatel dochází k určitému posunu zaznamenaných maximálních hodnot v čase, což však odpovídá demografickým zákonitostem. Nejvyšší hodnoty relativních přírůstků světové populace byly zaznamenány v 60. letech, maximální roční absolutní přírůstky osob se projevily až s určitým zpožděním v 80. letech a v první polovině 90. let, kdy se počet obyvatel světa ročně zvyšoval o více než 80 mil. osob. Vysoké absolutní přírůstky v tomto období byly ovlivněny věkovou strukturou světové populace, neboť do reprodukčního věku postupně vstupovaly početné generace, narozené v 60. letech, tj. v období nejvyšší plodnosti. I přes postupné snižování úrovně plodnosti tak byl vzhledem k věkové struktuře zaručen značný početní růst. Od roku 1996 již roční absolutní přírůstky světové populace klesly pod hranici 80 mil. osob a pohybují se kolem 78 mil. V současné době téměř veškerý početní růst světové populace zajišťují rozvojové země (96 %), zatímco na počátku 50. let se vyspělé země podílely na růstu světového obyvatelstva 20 %.

Časově odlišný průběh demografické revoluce ve vyspělých a rozvojových zemích se promítá i do vývoje zastoupení jednotlivých světadílů na světové populaci a k výrazným změnám z tohoto pohledu došlo především u evropské populace. Evropské země prošly v minulosti jako první změnami v demografickém chování a evropská populace představovala na počátku 20. století celou čtvrtinu lidstva a ještě v roce 1950 žilo v Evropě téměř 22 % světové populace. V letech 1950–2007 se sice počet obyvatel v Evropě zvýšil o téměř 34 %, ale vzhledem k demografickému vývoji v rozvojových zemích se zastoupení Evropy na světovém obyvatelstvu začalo v průběhu druhé poloviny 20. století postupně snižovat a v současné době již kleslo pod 12 %. Také Severní Amerika postupně ztrácí svoji populační váhu. V polovině 20. století byl počet obyvatel v obou částech amerického kontinentu téměř shodný a zastoupení amerického kontinentu na světové populaci tak bylo rovnoměrně rozloženo mezi Severní a Latinskou Ameriku a pohybovalo se shodně kolem 7 %. Od roku 1950 do

Tab. 1 Průměrná roční míra přírůstků za pětiletá období v %, 1950–2009 (Population growth rate for five-year periods (%), 1950–2009)

Období	Svět	Vyspělé země	Rozvojové země
1950–1954	1,78	1,20	2,04
1955–1959	1,80	1,17	2,08
1960–1964	1,95	1,08	2,32
1965–1969	2,02	0,84	2,49
1970–1974	1,94	0,77	2,37
1975–1979	1,76	0,66	2,13
1980–1984	1,74	0,58	2,09
1985–1989	1,73	0,60	2,06
1990–1994	1,54	0,45	1,83
1995–1999	1,37	0,32	1,63
2000–2004	1,24	0,36	1,44
2005–2009	1,17	0,28	1,37

Pramen: <http://esa.un.org/unpp>

Tab. 2 Vybrané charakteristiky reprodukce ve vyspělých a v rozvojových zemích, 1950–2009 (Selected characteristics of reproduction in more and less developed countries, 1950–2009)

Období	Úhrnná plodnost (počet dětí na 1 ženu)		Naděje dožití pro obě pohlaví (v letech)	
	vyspělé země	rozvojové země	vyspělé země	rozvojové země
1950–1954	2,84	6,15	66,1	40,8
1955–1959	2,82	6,01	68,3	43,9
1960–1964	2,69	6,04	69,8	47,4
1965–1969	2,37	6,00	70,6	52,2
1970–1974	2,13	5,41	71,3	55,0
1975–1979	1,91	4,65	72,2	57,2
1980–1984	1,85	4,15	72,8	58,8
1985–1989	1,83	3,84	73,9	60,7
1990–1994	1,68	3,42	74,0	62,0
1995–1999	1,55	3,11	74,8	63,2
2000–2004	1,56	2,90	75,6	64,1
2005–2009	1,60	2,75	76,5	65,4

Pramen: <http://esa.un.org/unpp>

roku 2007 se zastoupení amerického kontinentu jako celku na světové populaci nijak výrazně neměnilo, ale na západní polokouli pokračoval posun váhy na jih. V současné době se zastoupení Severní Ameriky na světové populaci snížilo na 5 %, zatímco zastoupení Latinské Ameriky vzrostlo na téměř 9 %. Odlišnou demografickou historii zaznamenal africký kontinent. Africké obyvatelstvo představovalo v roce 1950 necelou desetinu světové populace, v současné době se zastoupení Afriky na světovém obyvatelstvu zvýšilo na 14 %. Poměrně stabilní zastoupení na světové populaci vykazuje v průběhu času Asie. Již v 18. a 19. století žilo v Asii okolo 60 % světového obyvatelstva a podobné zastoupení si Asie zachovala i dosud. V současné době žijí v Asii již téměř 2/3 lidstva a tento kontinent bude mít rozhodující vliv na budoucí populační vývoj světa.

Vývoj plodnosti

Po druhé světové válce byl populační vývoj větších územních celků a jednotlivých populací stále více určován intenzitou plodnosti. Úroveň plodnosti se především od 60. let vzhledem k jejímu vývoji v rozvojových zemích stala předmětem demografického výzkumu a v řadě zemí též celospolečenským tématem a základem pro opatření populační politiky. V celosvětovém pohledu existují v úrovni plodnosti značné kontrasty. Na jedné straně stojí země, jejichž úroveň plodnosti nezaručuje prostou početní obnovu populace, na druhé straně v některých rozvojových zemích úroveň plodnosti zaručuje zdvojnásobení počtu obyvatel za jedinou generaci. Obecně lze říci, že existuje inverzní vztah mezi úrovní plodnosti a ekonomickou vyspělostí země, i když i zde platí výjimky a samotný ekonomický rozvoj nemusí nutně znamenat snižování plodnosti. Mezinárodní rozdíly v úrovni plodnosti závisí především na sociálních změnách, rozvoji vzdělanosti, úrovni a dostupnosti lékařské péče a významnou roli hraje i rozšíření náboženství, včetně respektování doporučení církevních autorit v oblasti soukromého života. V rozvojových zemích však klíčovou proměnnou zůstává postavení žen ve společnosti. Za tradiční roli žen je v této části světa obvykle považováno rození dětí a pokud je žena takto chápána, nemá důvod ani zájem svou plodnost omezovat. Hodnotová orientace, individuální preference a svobodná volba počtu dětí ovlivňuje úroveň plodnosti především ve vyspělých zemích, i když i v řadě rozvojových zemí dochází v této oblasti k postupným změnám.

Období snižování plodnosti představuje v dějinách lidstva nepatrný zlomek času a tento vývoj lze pozorovat až v posledních 200 letech, tj. v 19. a 20. století ve vyspělých zemích a teprve od druhé poloviny 20. století v zemích rozvojových. Nejnižší úroveň plodnosti za-

znamenal vysoce země jako celek v období 1995–2004, kdy úhrnná plodnost dosáhla nejnižších hodnot v celém sledovaném poválečném období (1,5 dětí na jednu ženu), resp. v celé historii této skupiny zemí (tab. 2). Dlouhodobý trend snižování plodnosti ve vyspělých zemích vedl k současné velmi nízké úrovni plodnosti především v evropských zemích. Zvýšení plodnosti po druhé světové válce bylo pouze krátkodobé a mělo v podstatě kompenzační charakter. K výraznému snížení plodnosti od poloviny 60. let 20. století přispělo masové rozšíření moderních forem antikoncepce a změny v hodnotové orientaci. Charakteristiky tzv. druhého demografického přechodu, tj. snižování plodnosti často až pod hranici prosté reprodukce, zvyšování věku žen přirození dětí a zvyšování zastoupení dětí narozených mimo manželství byly zaznamenány od druhé poloviny 60. let nejprve v severní a západní Evropě a od 90. let se tento model reprodukčního chování rozšířil i v bývalých socialistických zemích. Pokles plodnosti ve Skandinávii a západní Evropě se zastavil na konci 80. let, v bývalých socialistických zemích došlo ke stabilizaci úrovně plodnosti a jejímu mírnému vzestupu až na počátku 21. století. V současné době všechny evropské regiony mají úhrnnou plodnost pod hranici prosté početní obnovy populace (tj. $\text{úp} < 2,1$ dětí) a v roce 2007 to byl region východní Evropy, kde se úhrnná plodnost téměř ve všech zemích pohybovala okolo hodnoty 1,3 dětí na jednu ženu, což jsou v mezinárodním srovnání nejnižší pozorované hodnoty na světě. Stejně nízkých hodnot dosahovala v roce 2007 úhrnná plodnost pouze v Japonsku. Příznivější situace je v USA, kde se úhrnná plodnost udržuje na hranici prosté reprodukce, tj. na hodnotě 2,1 dětí, v Kanadě je však podobná situace jako ve vyspělých evropských zemích.

Rozvojové země představují velmi heterogenní soubor a i přes různorodost historického vývoje představovaly na konci 60. let souvislý celek, jehož úroveň plodnosti a možný populační růst vyvolávaly řadu diskusí a obav. Nástup demografické revoluce v rozvojových zemích po roce 1950, vyvolaný civilizačním pokrokem, se projevil pouze ve zlepšení úmrtnosti a na úroveň plodnosti podobný vliv zpočátku neměl. Plodnost zůstala až do konce 60. let na vysoké úrovni a v řadě zemí se dokonce ještě zvýšila. Tato skutečnost vyvolala diskuse, zda teorie demografické revoluce, která byla zformulována na základě evropského vývoje, zcela platí i pro rozvojové země. Jako důvod zvyšování úrovně plodnosti v tomto období se uvádělo zlepšení zdravotního stavu, snížení kojenecké úmrtnosti a v řadě případů i odstranění tradičních příčin neplodnosti. Svoji roli jistě sehrálo i zlepšení demografické statistiky, v některých případech však mohlo jít o pouhý časový efekt. Průměrný počet dětí na jednu ženu dosáhl v 50. a 60. letech maxima a úhrnná plodnost téměř ve všech rozvojových zemích přesahovala hodnotu 6 dětí. Již na konci 60. let se objevily první náznaky poklesu plodnosti, všeobecný pokles však nastal až od 70. let, kdy se hodnota úhrnné plodnosti za rozvojové země dostala pod hranici 6 dětí a na konci 70. let se již téměř přiblížila k hodnotě 4,5 dítěte na jednu ženu. V 70. letech došlo vzhledem k populační politice i k výraznému snížení plodnosti v nejlidnatější zemi světa Číně (úhrnná plodnost klesla na hodnotu 2,5 dítěte), pokles plodnosti byl zaznamenán i v zemích východní a jihovýchodní Asie a střední a tropické Ameriky. Značné snížení plodnosti bylo pozorováno i v některých islámských zemích v severní Africe a jihozápadní Asii. Výjimkou v trendu snižování plodnosti však zůstala tropická Afrika. Obrat ve vývoji plodnosti v rozvojových zemích od 70. let se částečně připisuje i mezinárodním programům plánovaného rodičovství, zaměřených především na propagaci a dostupnost antikoncepčních metod. Pokles plodnosti v rozvojových zemích vedl k značné diferenciaci zemí podle úrovně plodnosti a byl doprovázen i posunem v časování rození dětí do vyššího věku. Hodnota úhrnné plodnosti v rozvojových zemích jako celku klesla na počátku 21. století již pod 3 děti na jednu ženu. Přibližně stejné hodnoty úhrnné plodnosti má v současné době Latinská Amerika včetně Karibské oblasti (2,5 dětí) a Asie (2,4 dětí). Data za Asii jsou však ovlivněna nízkou plodností v Číně (1,6 dětí). Pokud vezmeme v úvahu asijské země bez Číny, dosahuje úhrnná plodnost hodnoty 2,8 dětí. Dosud vysokou plodnost si však zachovala většina afrických zemí. Afrika jako celek má v současné době úhrnnou plodnost

5 dětí, v některých zemích však byly zaznamenány maximální hodnoty, které se blíží téměř 7 dětem na jednu ženu (např. Libérie, Somálsko). Poměrně výrazné snížení plodnosti v druhé polovině 20. století v rozvojových zemích však dosud nemá výrazný vliv na tempo početního růstu v této části světa. Vysoké počty žen a jejich partnerů v reprodukčním věku zaručují i při snižování úrovně plodnosti v blízké budoucnosti početní nárůst populace.

Vývoj úmrtnosti

Obecně snižování intenzity plodnosti v druhé polovině 20. století bylo provázeno zlepšováním zdravotního stavu obyvatel a v současné době jedinou výjimkou v tomto trendu představuje střední Afrika. Zlepšování úrovně úmrtnosti je rozdílné podle jednotlivých zemí a regionů a často se připouští, že hlavním prvkem, který ovlivňuje úmrtnost je systém zdravotní péče, který je v úzkém vztahu s ekonomickou vyspělostí země, tj. s úrovní rozvoje. Zlepšování úrovně úmrtnosti v rozvojových zemích od 50. let 20. století je dáвано do vztahu právě se zlepšením zdravotní služby a přijetím zdravotnických opatření, i když tento pokrok byl často spíše výsledkem zahraniční pomoci než zlepšování ekonomické situace v dané zemi. U vyspělých zemí je zlepšování úmrtnosti vysvětlováno spíše terapeutickým pokrokem a zlepšením kvality systému lékařské péče. Při posuzování úrovně úmrtnosti jsou patrné nejen rozdíly mezi rozvojovými a vyspělými zeměmi, ale i v rámci těchto dvou základních skupin. Především rozvojové země tvoří různorodý celek a v podstatě nesrovnatelná je situace v Africe a v některých vyspělejších asijských zemích. Ani skupina vyspělých zemí však není z pohledu úrovně úmrtnosti jednotná. Poměrně homogenní skupinu představují vyspělé evropské země (Skandinávie a region západní Evropy), Severní Amerika, Japonsko, Austrálie a Nový Zéland. Ve srovnání s nimi jsou horší úmrtnostní poměry v zemích bývalého SSSR a obecně v bývalých socialistických zemích.

V první polovině 50. let se naděje dožití pro obě pohlaví ve vyspělých zemích pohybovala kolem hodnoty 66 let (tab. 2) a v Evropě jedinou výjimkou představovalo Norsko, kde byla naděje dožití již nad 70 let. Po poměrně rychlém zlepšování zdravotního stavu populace a nárůstu hodnot naděje dožití došlo v 60. letech vlivem nástupu tzv. „civilizačních chorob“ k určité stagnaci ve zlepšování úrovně úmrtnosti. Od počátku 70. let však bylo zaznamenáno opětovné zlepšování úmrtnosti a další růst naděje dožití. Tento trend byl důsledkem zlepšení životního prostředí, změn v životním stylu a dostupností moderních léčebných metod, což vedlo ve vyspělých průmyslových zemích k poklesu úmrtí na nemoci oběhového systému a novotvary. Zmíněná stagnace úrovně úmrtnosti od poloviny 60. let však v bývalých socialistických zemích trvala až do 90. let a i v současnosti si střední a východní Evropa zachovává ve srovnání s ostatními vyspělými zeměmi vyšší úroveň úmrtnosti. Od poloviny 20. století do současnosti se naděje dožití ve vyspělých zemích jako celku zvýšila o 10 let, ale vzhledem k vyšším hodnotám na počátku sledovaného období byl nárůst ve srovnání s rozvojovými zeměmi pomalejší. V roce 2007 mělo již 7 vyspělých zemí hodnotu naděje dožití pro obě pohlaví vyšší než 80 let: z evropských zemí to byly Francie, Island, Itálie, Švédsko a Švýcarsko, ze zámořských pak Austrálie a nejvyšších hodnot dosahovala naděje dožití pro obě pohlaví v Japonsku (82 let). Úroveň úmrtnosti, vyjádřená hodnotami naděje dožití, je považována za ukazatel nejen zdravotního stavu populace, ale i celkové životní úrovně a kvality životního prostředí.

Rozvojové země zaznamenaly zlepšování úrovně úmrtnosti až po druhé světové válce a tento trend byl nastartován především v důsledku zahraniční pomoci, tj. dovozem léků a lékařské péče. V první polovině 50. let se naděje dožití v rozvojových zemích jako celku pohybovala pouze kolem 40 let a podobné hodnoty naděje dožití měla západní Evropa okolo roku 1850, tj. před 100 lety. V řadě zemí však naděje dožití dosahovala pouhých 30 let (Angola, Gambie), maximální hodnoty kolem 60 let byly dosaženy již v Japonsku a malých asijských státech (Hongkong, Singapur, Tchaj-wan). Naděje dožití ve dvou nejlidnatějších zemích svě-

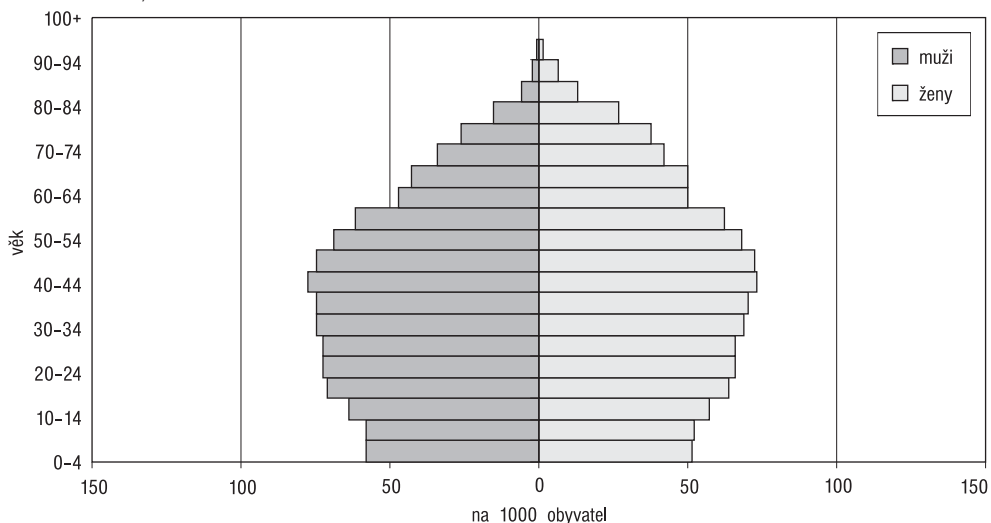
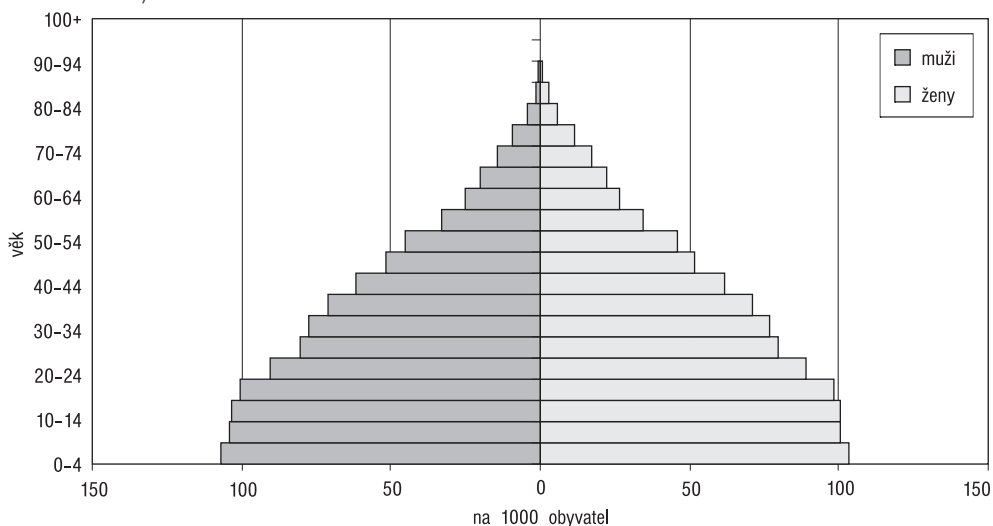
ta, Číně a Indii, se pohybovala kolem průměrné hodnoty 40 let. V dalších desetiletích byla v rozvojových zemích přijata řada zdravotnických opatření a ve většině zemí došlo k zlepšování zdravotních služeb. Na zlepšování zdravotního stavu obyvatel měl vliv i civilizační pokrok. Naděje dožití pro rozvojové země jako celek průběžně rostla, docházelo však k výraznému zvětšování rozdílů mezi jednotlivými zeměmi. V současné době se pohybuje naděje dožití pro obě pohlaví kolem 65 let, tzn., že ve srovnání s počátkem 50. let se zvýšila o 15 let, ve srovnání s vyspělými zeměmi je však nižší o celých 10 let. Některé africké země dosud nepřekročily hranici 40 let (Svazijsko, Botswana, Lesotho, Zimbabwe a Zambie) a v roce 2007 byla nejnižší hodnota naděje dožití udávána pro Svazijsko – pouhých 33 let. Na přelomu 20. a 21. století dochází v řadě afrických zemí ve srovnání s ostatním světem k velmi neobvyklé situaci. Hodnoty naděje dožití se v některých subsaharských zemích i za Afriku jako celek začaly snižovat a tento vývoj je jednoznačně přisuzován úmrtností na AIDS. Budoucí vývoj epidemie AIDS a jeho dopad na demografickou situaci je zatím velkou neznámou. Zdá se, že v blízké budoucnosti bude hrát rozhodující úlohu v populačním vývoji Afriky především vývoj úmrtnosti, zatímco v ostatních částech světa je populační vývoj určen především změnami v úrovni plodnosti.

K růstu hodnot naděje dožití u světové populace v druhé polovině 20. století přispělo i postupné snižování úrovně kojenecké úmrtnosti a to jak ve vyspělých zemích, tak i v zemích rozvojových. V letech 1950–1954 dosahovala kojenecká úmrtnost v rozvojových zemích hodnoty 175 ‰ a ve vyspělých zemích jako celku téměř 60 ‰. Vzhledem k obecnému zlepšování zdravotního stavu populace se kojenecká úmrtnost na počátku 21. století snížila na 7 ‰ ve vyspělých zemích a necelých 60 ‰ v rozvojových zemích. V úrovni kojenecké úmrtnosti však dosud zůstaly zachovány značné regionální rozdíly. Minimální hodnoty se pohybují kolem 3 ‰ a jsou pozorovány ve Skandinávii a v Japonsku, maximální hodnoty kolem 160 ‰ byly v roce 2007 zaznamenány v Sierra Leone a v Afganistanu.

Věková struktura

Odlišný charakter reprodukce ve vyspělých a v rozvojových zemích a z toho vyplývající různý stupeň demografického vývoje se promítá i do věkových struktur (graf 2). Hlavní odlišností obou skupin zemí je především rozdílné zastoupení dětí a starých osob. Zatímco v současné době je ve vyspělých zemích zastoupení dětí mladších 15 let a osob nad 65 let věku téměř shodné (16–17 %), v rozvojových zemích zastoupení dětí (31 %) výrazně převyšuje zastoupení starých osob (pouhých 6 %). Extrémní hodnoty v zastoupení dětí a starých osob vzhledem k předchozímu demografickému vývoji představuje na jedné straně evropská populace, na straně druhé populace Afriky. V Evropě je zastoupení dětí a starých osob téměř totožné s průměrem za vyspělé země, zatímco v Africe 41 % obyvatelstva jsou děti mladší 15 let a osoby nad 65 let věku představují pouhých 6 % populace. V důsledku se tato situace promítá i do praktického života a ekonomických úvah a určuje zastoupení osob ekonomicky aktivních a tzv. „závislých osob“, tj. dětí a starých osob.

Změny ve věkové struktuře dokumentují i změny v hodnotách věkového mediánu, tj. střední hodnoty, která rozděluje populaci na dvě stejně početné části. Na počátku 50. let dosahoval věkový medián ve vyspělých zemích hodnoty 29 let a do roku 2005 se zvýšil o téměř 10 let. V rozvojových zemích byl a i nadále zůstává vzhledem k mladé věkové struktuře věkový medián podstatně nižší. V roce 1950 dosahoval pouhých 21,5 roku a v letech 1965–1975 jeho hodnota vzhledem k vysoké plodnosti dokonce klesla pod hranici 20 let. Od 80. let se však začal opět mírně zvyšovat a ve srovnání s rokem 1950 se do současnosti zvýšil pouze o 4 roky na 25,5 let. V průběhu sledovaného období se také vzhledem k intenzivnímu stárnutí populace vyspělých zemí plynule zvyšoval rozdíl mezi hodnotami věkového mediánu obou skupin zemí. Zatímco v roce 1950 byl uvedený rozdíl pouhých 7,5 let, do roku 2005 se zvýšil na 13 let. Na počátku 21. století se ve většině evropských zemí spolu s Japon-

Graf 2a Věková struktura populace ve vyspělých zemích v roce 2005 (Age structure of the population of more developed countries in 2005)**Graf 2b Věková struktura populace v rozvojových zemích v roce 2005** (Age structure of the population of less developed countries in 2005)

Pramen: <http://esa.un.org/unpp>

skem věkový medián pohybuje kolem 40 let, minimální hodnoty nalezneme v některých afrických zemích a pohybují se kolem 16 let.

Závěr

Při hodnocení populačního vývoje druhé poloviny 20. století se nabízí několik „nej“: Světová populace dosáhla 6 mld. a tak vysoký početní stav a tempo růstu nebyly dosud v historii lidstva nikdy zaznamenány. Téměř veškerý růst světové populace probíhal a dosud

probíhá v rozvojových zemích. Lidé se nikdy v minulosti nedoživali tak vysokého věku, zároveň nikdy na zemi nežilo tolik mladých lidí. Vývoj světové populace však nepředstavují pouze čísla, do popředí se dostává i kvalita života. Výrazně se zvýšil pohyb lidí po zeměkouli a více lidí má větší vliv na životní prostředí. Z pohledu rozvojových zemí se zlepšuje postavení žen a jejich vzdělanostní úroveň, což představuje základ změn v přístupu k reprodukci v této části světa. Na počátku 21. století se odborníci shodují, že světová populace i nadále poroste a veškerý populační růst bude v rozvojových zemích. Budoucí početní velikost světové populace tak bude do značné míry záležet na úrovni reprodukce současné mladé generace v rozvojových zemích.

Literatura a prameny

Dumont, G.-F. *Les populations du monde*. Paris: Armand Colin Éditeur, 2004.

Collection U – Géographie. Paris: 2001.

Thumerelle, P.-J. *Les populations du monde*. Paris: Éditions Nathan, 1996.

World Population Prospects: The 2006 Revision. New York: United Nations, 2007.

2007 World Population Data Sheet. Population Reference Bureau 2007. Dostupné z: http://www.prb.org/pdf07/07WPDS_Eng.pdf

<http://esa.un.org/unpp>

www.prb.org

www.un.org

KVĚTA KALIBOVÁ vystudovala geografii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. V letech 1990–2007 zde působila na katedře demografie, kde přednášela **Světový populační vývoj a Základy demografie**. Zúčastnila se řady projektů mezinárodních organizací, zaměřených na romskou populaci. V letech 1994–1999 byla členem *Skupiny specialistů na demografickou situaci národnostních menšin* při Radě Evropy.

Summary

The world population constitutes a heterogeneous set, while the data on reproduction level strongly differ among the two main observed groups, the more developed and less developed countries. The increased rate of global population growth in the second half of the 20th century was primarily influenced by changes in the reproduction level in the less developed countries. At present, almost total population growth of the world population is secured by less developed countries. Maximum values of relative growth were registered in the 1960s, but due to changes in age structure, the absolute growth rates occurred one generation later. After World War Two, the demographic development of populations was increasingly determined by the intensity of fertility. The long-standing trend of falling fertility in more developed countries brought about its current low level. By the end of the 1960s, less developed countries constituted a coherent group whose fertility level and possible population growth were a source of serious concern and debates. A general fall in fertility in the less developed countries started in the 1970s. It caused a significant differentiation among the countries and it was accompanied with a postponed timing of childbearing to a higher age. The reduction of intensity of fertility in the second half of the 20th century was accompanied with an improved health condition of the population. At present, central Africa constitutes the only exception to the trend. The falling mortality differed along individual regions and countries. It was closely related with the system of health care and economic progress of a country in question. The development of mortality is documented by changes in life expectancy and infant mortality. A differing character of reproduction in the more and less developed countries and the ensuing varying degree of demographic development has also influenced the age structures. In the near future, the global population will keep growing and its future size will depend on the reproduction level of the current young generation in the less developed countries.

SČÍTÁNÍ LIDU 2011 UŽ MÁ LEGISLATIVNÍ ZÁKLAD

V létě tohoto roku došlo z hlediska přípravy příštího sčítání lidu, domů a bytů ke dvěma důležitým událostem. Z evropského hlediska to bylo přijetí **Nařízení Evropského parlamentu a Rady (ES) č. 763/2008 ze dne 9. července 2008, o sčítání lidu, domů a bytů¹⁾**, z domácího hlediska pak **schválení návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2011 vládou České republiky** (usnesení č. 1146 ze dne 10. září 2008)²⁾.

Nařízení Evropského parlamentu a Rady je tzv. přímo použitelným právním předpisem, který je pro Českou republiku závazný a stal se automaticky součástí našeho právního řádu. S tím nemáme

žádný závažný problém, protože ČSÚ se od počátku účastnil přípravy nařízení a tvorba domácí legislativy byla s přípravou nařízení obsahově koordinována.

Citované nařízení je prvním závazným mezinárodním právním předpisem upravujícím problematiku sčítání. Dosavadní doporučení OSN a EU a „gentlemanské dohody“ o koordinaci obsahu, termínů a metodiky sčítání se ukázala jako nedostatečná. Evropská unie nemá k dispozici plně srovnatelné údaje ani o prostém počtu obyvatel jednotlivých členských zemí. To vyvolává problémy např. i v tak významných oblastech, jako je stanovení kvalifikované většiny pro hlasování v Evropském parlamentu nebo posouzení nároků jednotlivých regionů na příspěvky z fondu soudržnosti.

Nařízení uvádí v čl. 2 definice základních pojmů, z nichž pro nás nejdůležitější je definice **místa obvyklého pobytu** sčítané osoby: „*Místem obvyklého pobytu se rozumí místo, kde osoba obvykle tráví období každodenního odpočinku bez ohledu na dočasnou nepřítomnost pro účely rekreace, dovolené, návštěv u přátel a příbuzných, služebních cest, léčení nebo náboženských poutí. Za osoby s místem obvyklého pobytu v dotčené zeměpisné oblasti se považují pouze osoby, které (i) bydlely v místě svého obvyklého pobytu nepřetržitě alespoň dvanáct měsíců před referenčním datem nebo (ii) se přistěhovaly do místa svého obvyklého pobytu během období dvanácti měsíců před referenčním datem s úmyslem zůstat tam alespoň jeden rok. Pokud okolnosti popsané v bodech (i) nebo (ii) nelze prokázat, rozumí se místem obvyklého pobytu místo zákonného nebo ohlášeného pobytu*“.

Důležitá je rovněž definice základních rysů sčítání: jsou jimi „individuální zjišťování, souběžnost, všeobecnost na vymezeném území, dostupnost údajů z malých oblastí a stanovená pravidelnost“. Zdroje údajů sčítání jsou v čl. 4 vymezeny takto: „Členské státy mohou ve statistice vycházet z různých zdrojů údajů, zejména z:

- a) sčítání klasického,
- b) sčítání založeného na registrech,
- c) kombinace klasického sčítání a výběrových šetření,
- d) kombinace sčítání založeného na registrech a výběrových šetření,
- e) kombinace sčítání založeného na registrech a klasického sčítání (to je případ ČR),
- f) kombinace sčítání založeného na registrech, výběrových šetření a klasického sčítání,
- g) obdobného šetření založeného na rotujících výběrech.

Evropská komise je zmocněna vydat prováděcí předpisy k obsahu zprávy o kvalitě dat, formátu a technických detailech poskytnutí a zpřístupnění výsledků sčítání členskými zeměmi. Příloha nařízení obsahuje výčet závažných zjišťovaných témat, který je shodný s přehledem zveřejněným v loňském příspěvku na toto téma³⁾.

Samotné nařízení neobsahuje žádný závazný ani doporučený předpis tabulačních výstupů. Přípravovaný prováděcí předpis definuje požadované výstupy v podobě tzv. „**hypercubes**“ (libozvučný český

¹⁾ Text nařízení v českém jazyce najdete na internetových stránkách www.czso.cz

²⁾ Text návrhu zákona, důvodové zprávy a usnesení vlády je rovněž zveřejněn na stránkách www.czso.cz

Stručně shrnutí obsahu SLDB 2011 naleznete ve zprávě Tiskového referátu Kanceláře předsedy ČSÚ dostupné z: http://czso.cz/tz.nsf/i/vlada_schvalila_navrh_zakona_o_scitani_lidu_v_roce_2011

³⁾ Čtrnáct, Pavel. *Evropská unie i Česká republika připravují příští sčítání lidu na rok 2011*. Demografie, 2007, 49, s. 202–205.

ekvivalent tohoto pojmu jsme ještě nevymysleli). V podstatě jde o rozsáhlé kombinační tabulky, v jejichž buňkách (polích) jsou umístěny mikroagregace jednotlivých vstupních údajů za danou územní jednotku (např. pětileté věkové skupiny podle pohlaví a podle vzdělání nebo ekonomické aktivity). **Hypercubes** jsou novým fenoménem, jemuž bude užitečné věnovat samostatný příspěvek. Tyto „kostky“ budou uloženy v databázích národních statistických úřadů a zpřístupněny uživatelům ze všech zemí za technických podmínek závazně definovaných Eurostatem.

Nejzávažnější metodickou inovací českého sčítání v kontextu nařízení EU je zavedení zjišťování místa obvyklého pobytu, jež se stane základem všech standardních výstupů místo dříve užívaného trvalého bydliště. Pojem obvyklý pobyt byl do českého právního řádu zaveden již nařízením EU ke statistice zahraniční migrace⁴⁾, není však promítnut do zákona o evidenci obyvatel a není ani předmětem návrhu zákona o základním registru obyvatel, který je v současné době předkládán k projednání vládě. Obyvatelstvu je tento pojem absolutně neznámý. Proto ČSÚ přistoupil v programu sčítání 2011 ke zjišťování místa obvyklého pobytu jak přímou otázkou, tak kombinací s údajem o místě pobytu rok před sčítáním.

Zároveň je nutné si uvědomit, že definice místa obvyklého pobytu významně ovlivňuje způsob odvození domácností, jež jsou nově definovány společným obvyklým a nikoli trvalým bydlištěm osob. Rovněž pojmy „obydenost bytu a domu“ jsou definovány podle toho, zda v daném bytě nebo domě má alespoň jedna osoba místo svého obvyklého pobytu.

Druhým významným datem je 10. září 2008, kdy vláda schválila návrh zákona o sčítání ve znění připomínek Legislativní rady vlády a členů vlády. Poté byl upravený návrh odeslán k projednání oběma komorám parlamentu.

Legislativní rada vlády doporučila zařadit do programu sčítání samostatnou otázku na registrované partnerství sčítané osoby. V tisku již proběhl nesouhlasný názor Úřadu pro ochranu osobních údajů, jenž se domnívá, že jde o otázku směřující ke zjišťování sexuální orientace a nelze proto uložit povinnost na ni odpovědět. Zjišťování je sporné i z toho hlediska, že párů žijících v registrovaném partnerství je v celé ČR pouze zhruba 700 a lze je daleko spolehlivěji zjistit z evidence obyvatelstva. Konečné slovo bude mít parlament.

Vláda dále rozhodla, že údaje sčítání budou po skončení zpracování výsledků anonymizovány, tj. že v žádné databázi nebudou osobní údaje uchovány v podobě umožňující jakoukoliv formou zpětně identifikovat osobu respondenta. Rovněž tento moment může vyvolat diskusi, protože je znemožněno např. následně přiřadit k záznamům o zemřelých osobách údaj o jejich vzdělání nebo ekonomické aktivitě ze sčítání apod. Uchovávání osobních údajů je kontroverzní otázka. Slova jednoho z ministrů, že se raději smíří s vyššími náklady na sčítání v roce 2020 než s tím, že by se rozšířil okruh ústředních úřadů oprávněných nakládat s osobními údaji o ČSÚ, jsou vážným tématem k zamyšlení. Nalezení vyváženého kompromisu mezi požadavky na efektivní veřejnou správu a obavami z prolomení ochrany osobních údajů není snadné a technokratická řešení, jak se ukazuje, nejsou vždy politicky přijatelná.

Skončíme však optimisticky: právní základ pro sčítání lidu, domů a bytů 2011 je na světě a umožňuje uskutečnit v České republice moderní census založený na kombinaci klasického sčítání a údajů převzatých z administrativních zdrojů dat.

Pavel Čtrnáct

⁴⁾ Nařízení Evropského parlamentu a Rady (ES) č. 862/2007 ze dne 11. července 2007 o statistice Společenství v oblasti migrace a o zrušení nařízení Rady (EHS) č. 311/76 o sestavování statistik o zahraničních pracovnících.

IRSKO O ROVNOSTI

Rok 2007 byl Evropskou unií vyhlášen Evropským rokem rovných příležitostí pro všechny. Irský statistický úřad to iniciovalo k vydání publikace **Equality in Ireland 2007**¹⁾, čímž zároveň rozšířil řadu tématických zpráv analyzujících ekonomickou a sociální situaci obyvatel Irska (dříve vydáno např. **Ageing in Ireland a Measuring Ireland's Progress**).

Publikované údaje vychází převážně z výsledků posledního sčítání lidu, které v Irsku proběhlo k 23. dubnu 2006, a bylo při něm sečteno 4,239 mil. obyvatel. Výsledky výběrových šetření (CSO QNHS Q4 2004 Equality module, ISSHR a další) pak poskytují informace o úrovni diskriminace a sexuální orientaci občanů.

Z hlediska technického provedení obsahuje zpráva v převážně většině křížové tabulky, které sledují četnost jednotlivých disgregovaných skupin populace. Převažují přitom relevantní údaje nad absolutními čísly. Vybrané údaje jsou pro lepší a rychlejší orientaci zachyceny graficky, případně doplněny o časovou řadu. Všechny tabulky a grafy doplňuje v bodech komentář hlavních výsledků.

Podle zákonů o rovnosti Evropské unie z roku 2000 je diskriminace na základě rasového či etnického původu, sexuální orientace, náboženství, přesvědčení, zdravotního postižení či věku trestná. Cílem zprávy je poskytnout státním a dalším zainteresovaným orgánům patřičně disgregované ukazatele, které pomohou lépe zaměřit sociální politiku a dosáhnout snížení diskriminace obyvatel.

V legislativě je jmenovitě uvedeno devět oblastí (equality grounds) možné diskriminace, které zde slouží jako klíčové charakteristiky pro disgregaci dat. Jsou jimi pohlaví, rodinný stav, rodičovský statut (je-li rodič samoživitel), věk, zdravotní postižení, rasa, sexuální orientace, náboženství a členství v kočovné společnosti. Každé oblasti je věnována samostatná kapitola.

Publikace názorně dokládá, jak je důležité mít údaje patřičně definované, nespokojit se pouze s čísly za celou populaci. Zcela jiné závěry lze odvodit z agregátních dat, ať už absolutních či relevantních než z dat za určitou věkovou skupinu, vzdělanostní úroveň, národnostní menšinu atd., navíc ve vzájemném srovnání. Jako měřítko možné diskriminace zde slouží např. úroveň vzdělání či míra zaměstnanosti dané skupiny.

Zcela specifickou subpopulaci tvoří v Irsku příslušníci irské kočovné společnosti. Celkem se k nim při sčítání roku 2006 přihlásilo 22,4 tis. osob (0,5 % z celé populace). Charakterizuje je výrazné zastoupení dětské složky – 41,4 % osob ještě nedosáhlo 15 let věku (dvakrát více než v celkové populaci), vysoká religiozita (95,1 % se hlásí k římským katolíkům), nižší zaměstnanost (13,8 % mezi osobami staršími 15 let) a velmi nízký podíl osob se třetím či vyšším stupněm vzdělání (0,8 %).

Vyjma výše uvedené příslušnosti se jako nejvíce diferenciativní faktor projevilo státní občanství (nationality) a etnický původ obyvatel. V recenzované publikaci je vyčleněno pět skupin státní příslušnosti: irská, britská (UK), jiná v rámci Evropské unie, jiná uvedená a neuvedená. Celkem 88,8 % obyvatel uvedlo při sčítání irskou státní příslušnost, druhou nejčetnější skupinu (3,9 % populace) tvořili obyvatelé se státním občanstvím země z EU (vyjma UK). Omezíme-li však populaci na obyvatelstvo ve věku 25-44 let, podíl Irů klesne na 82,5 % a druhá skupina posílí na 7,1 %. Občané jiné než irské státní příslušnosti mají totiž odlišnou věkovou strukturu, což musíme při interpretaci výsledků brát v úvahu. Podíl zaměstnaných mezi obyvateli nad 15 let věku byl u státních příslušníků Irska 56,1 %, kdežto u zbytku obyvatel 66,6 %. Přesto podíl nezaměstnaných byl nižší v první než ve druhé jmenované skupině, neboť téměř 40 % občanů Irska bylo zařazeno do kategorie ekonomicky neaktivních (not in labour force). Takových osob bylo ve skupině ostatních státních příslušníků pouze 24 %. Míra zaměstnanosti je ovlivněna kromě jiného i úrovní vzdělanosti: 54 % státních občanů nečlenských zemí EU mělo třetí či vyšší stupeň vzdělání ve srovnání s 29 % u státních občanů Irska či 36 % u občanů Velké Británie a jiných států Evropské unie.

Sčítání k 23. dubnu 2006 bylo historicky prvním, při kterém byl zjišťován také etnický nebo kulturní původ osoby (ethnicity). Bylo přitom nabídnuto osm možností ve čtyřech skupinách²⁾: A – Běloch; Ir; Člen irské kočovné komunity (traveller); Jiný bělošský původ; B – Černoch nebo černý Ir; Afričan; Jiný černošský původ; C – Asiat nebo asijský Ir; Číňan; Jiný asijský původ; D – Ostatní, včetně smíšeného původu (uveďte jaký).

Jednotlivé etnické skupiny se lišily ve svých strukturách ve všech zkoumaných oblastech. Zastoupení dětské složky bylo u etnických černochů dvojnásobné oproti etnickým bělochům (40,9 % vs. 20,1 %),

¹⁾ *Equality in Ireland 2007*. Dublin: Central Statistics Office, 2007, 32 s.

²⁾ České znění názvů etnických skupin je převzato z českého překladu sčítacího tiskopisu, dostupný z: http://www.cso.ie/census/foreign_pdfs/pr1459_translation_form_czech.pdf

u Asiatů dosahovalo 18,7 % a u zbylé populace 26,7 %. Z hlediska diskriminace a rovných příležitostí jsou zajímavé zejména informace o zaměstnanosti jednotlivých menšin (základem obyvatelstvo starší 15 let): 26,6 % těch, kteří uvedli africký či jiný černošský původ, bylo nezaměstnáno ve srovnání s pouhými 4,6 % u etnicky bílých Irů. Naopak téměř 72 % bělochů vyjma Irů či 63 % osob s asijským (ne však čínským) původem bylo zaměstnáno, přičemž až 72 % příslušníků této poslední jmenované menšiny mělo ukončený třetí či vyšší stupeň vzdělání.

Irsko je známé jako země s vysokým podílem osob náboženského vyznání. Celkem 86,8 % populace se při sčítání v dubnu 2006 přihlásilo k římsko-katolické církvi, pouze 6,1 % zaškrtnulo možnost bez vyznání či neuvadlo žádné náboženství. V průběhu let 1971 až 2006 přitom klesl podíl katolíků v zemi o 7 procentních bodů. Svůj vliv na to měl jednak příliv imigrantů s širokým spektrem náboženského vyznání, což se projevilo v rostoucím zastoupení kategorie ostatní náboženství, a dále růst počtu obyvatel bez vyznání. Pouze 3,8 % Irů není věřících (nebo neuvadlo náboženskou příslušnost) ve srovnání s přibližně jednou pětinou u jiných národností než Irů.

Samostatná kapitola je věnována dělení obyvatelstva podle rodičovské pozice (family status). Za rodiče-samoživitele (lone parents) je považován rodič, který žije (bez manžela/ky) v jedné domácnosti se svobodným dítětem mladším 18 let. Kategorie ostatní rodiče (other parents) zahrnuje páry (manžele nebo kohabituující pár) žijící v jedné domácnosti se svobodným dítětem mladším 18 let. Samostatnou skupinou jsou pak „opatrovníci“ (carers), osoby pravidelně pečující o jinou osobu/ y či pomáhající v domácnosti. V této oblasti byla zaznamenána největší genderová nerovnost: ze 112,9 tisíc rodinných jednotek, které tvořil jeden rodič s dítětem/děťmi do 18 let, připadlo 90,9 % na rodiče-ženu. Rodiče-samoživitelé byli z 61 % svobodní, dalších 31 % bylo rozvedeno/odloučeno. Byli méně ekonomicky aktivní (zaměstnáno 54,8 % oproti 74,1 % u rodičovských párů) a odpovídala tomu i horší vzdělanostní struktura: pouze 24,5 % samoživitelů starších 25 let dosáhlo třetího stupně vzdělání, zatímco u ostatních stejně starých rodičů byl podíl 34,7 %.

Na rozdíl od praxe v ČR, kde se musíme spoléhat pouze na výběrová šetření, obsahuje irský sčítací arch položky týkající se zdravotního stavu. Téměř desetina irské populace (9,3 %) o sobě uvedla, že má určitý zdravotní handicap, resp. dlouhodobé zdravotní potíže a/nebo obtížně vykonává určité aktivity. Zastoupení takto znevýhodněných osob silně souvisí s věkem (od 4,2 % u osob mladších 25 let do 58,6 % u osob nad 85 let) a liší se také podle pohlaví. U osob s postižením je daleko menší zastoupení zaměstnaných, nejmarkantnější ve věkové skupině 45-64 let, kde bylo zaměstnáno 27,9 % osob se zdravotním handicapem oproti 63 % z celkové populace. Vykazují také horší úroveň vzdělání, a to ve všech věkových skupinách.

V rámci výběrového šetření, které se uskutečnilo na podzim roku 2004, celkem 12,5 % osob starších 18 let uvedlo, že v uplynulých dvou letech zažilo diskriminaci. Úroveň diskriminace se pohybovala od 6,3 % u osob starších 65 let k téměř jedné třetině (31,5 %) mezi obyvatelstvem jiného než bělošského původu. Mezi oblasti, které byly v nejmenší míře zdrojem diskriminace, se zařadily rodinný stav a zdravotní postižení. Na druhé straně spektra se kromě kategorie ostatní umístil věk (zejména při procesu hledání zaměstnání), pohlaví (nejvíce v oblasti vztahů na pracovišti) a původ (národnost, etnikum). Telefonickým dotazováním více než sedmi tisíc osob byla zjištěna výraznější diskriminace z hlediska sexuální orientace pouze v případě užívání dopravních prostředků (4,1 %).

Michaela Němečková

Z České demografické společnosti

Na 412. diskusním večeru České demografické společnosti, který se uskutečnil 18. června 2008, se konala přednáška *Jaroslava Krause* (Český statistický úřad) k **výsledkům mezinárodního projektu Integrace administrativních a statistických dat** (viz <http://cenex-isad.istat.it>). Tohoto projektu se účastnily vedle ČSÚ statistické úřady Itálie (ISTAT), Holandska (SN), Španělska (INE) a Rakouska (STAT). Problém využití administrativních dat ve statistických systémech se postupně stále více rozšiřuje a souvisí s obecným trendem efektivnějšího využívání informací získávaných původně pro jiné účely. Toto řešení však s sebou přináší nové problémy. Mezi základní patří propojování individuálních záznamů i v těch případech, kdy nejsou k dispozici jednoznačně si odpovídající identifikátory. Projekt byl tedy zaměřen na vyhodnocení stávajících metodických postupů (garant ISTAT) a lze jej členit do části věnované vymezení procedur vedoucích k lepším odhadům parametrů pro propojení individuálních dat a části věnované vymezení procedur realizujících toto propojování, včetně vážení dat. Metody integrace jsou již delší dobu předmětem zájmu statistických úřadů, existuje k tomu poměrně rozsáhlá literatura, včetně referencí. Vyhodnocení a zpracování uceleného metodického postupu bylo předmětem první části projektu (garant SN). Druhá část projektu byla zaměřena na tvorbu praktického návodu pro řešení tohoto typu problému (garant INE). V návaznosti na vymezenou metodiku a popis možných způsobů řešení byla realizována třetí část projektu zaměřená na hledání softwarových nástrojů vhodných k propojování dat (garant ČSÚ). K celému projektu byl připraven mezinárodní seminář pod záštitou Eurostatu, který se konal v červnu 2008 ve Vídni (garant STAT). Pro ČSÚ je tento projekt velmi významný, neboť se bude úzce týkat například Sčítání lidu, domů a bytů, kde se počítá s předvyplňováním části údajů z administrativních zdrojů a vícekanálovým sběrem informací.

Další diskusní 413. večer (17. 9. 2008) byl na

téma **Kardiovaskulární revoluce**. Přednášející *Jan Bruthans* (Oddělení kardiovaskulární epidemiologie, Pracoviště preventivní kardiologie, IKEM, Praha) na začátku svého vystoupení uvedl, že Kardiovaskulární onemocnění (I00-I99 MKN) jsou příčinou poloviny úmrtí a významně se podílí na morbiditě české populace. Kardiovaskulární mortalita od poloviny 80. let trvale klesá, lze však očekávat vzestup kardiovaskulární morbidity – pacienti s kardiovaskulárním onemocněním žijí déle, česká populace stárne a kardiovaskulární onemocnění postihují převážně starší osoby. Prevalence a zejména mortalita převažujících akutních forem (akutních koronárních syndromů, cévních mozkových příhod) klesá, chronické formy vykazují stacionární tendenci, výrazně přibývá hospitalizací a zřejmě i prevalence srdečního selhání a poruch srdečního rytmu.

Mortalitu a prevalenci kardiovaskulárních onemocnění ovlivňují kardiovaskulární rizikové faktory a léčba. Zatímco v první polovině devadesátých let se významně pozitivně projevil změny životního stylu a zejména změna spotřeby potravin, od poloviny 90. let se významněji uplatňuje pokrok medikamentózní a intervenční léčby. Ochota podrobit se režimovým opatřením (zanechat kouření, dietní opatření, redukce hmotnosti, pohybové aktivity) je neuspokojivá v primární i sekundární prevenci. V mezinárodním srovnání (EU) má ČR velmi dobré parametry dostupnosti kardiovaskulární péče a léčby akutních koronárních příhod, výrazně však zaostává v preventivní péči a kardiovaskulární mortalita je nadále vysoká.

Pojem kardiovaskulární revoluce implikuje nejen změny kardiovaskulární mortality, ale zejména nemocnosti a kvality života kardiaků. Nemocnost a kvalita života pacientů se srdečně cévními nemocemi je vhodným polem dalšího výzkumu. Je zřejmé, že pro zlepšení zdraví populace a kvality života nemocných je potřebná nejen léčebná péče, ale i důsledná primární a sekundární prevence.

JK, JB

Frankofonní země o demografii

Ve dnech 25. – 29. 8. 2008 se konala v kanadském městě Quebec (hlavní město provincie Quebec) mezinárodní konference organizovaná

AIDELF (*Association Internationale des Démographes de Langue Française*) na téma **Demografie a kultury** (Démographie et Cultures). Shodou

okolností Asociace slavila své třicáté výročí a město Quebec (čítající více než půlmilionu obyvatel) čtyři sta let od svého založení Francouzem Samuelem de Champlain. Mezinárodní asociace AIDELF (<http://www.aidelf.org/>) sdružuje demografy a další odborníky, kteří komunikují ve francouzštině, bez ohledu na národnost či státní příslušnost. Asociace má v současné době více než 500 členů z více než 50 zemí. Její činnost spočívá zejména v organizování mezinárodních konferencí, konaných každé dva roky. Vybrané příspěvky z konferencí pak vycházejí formou knižních publikací. Letošní, v pořadí již patnáctá konference, se konala v budově Musée de la Civilisation. Začínala posterovou prezentací kanadské a quebecké demografie, a potom následovalo slavnostní zahájení ministryní pro přistěhovalectví a kulturní záležitosti a dalších čelných představitelů kanadské i mezinárodní demografické a statistické obce. Vlastní konference byla tématicky uspořádána do následujících devatenácti sekcí: **Doktríny a populační teorie: kulturní aspekty** (Doctrines et théories de population: aspects culturels), organizátor a předsedající *Dominique Tabutin* (Université Catholique de Louvain; Belgie), **Porovnání Francie a Quebecu** (Comparaisons France-Québec), organizátor *Rodéric Beaujot* (Université de Western Ontario, Kanada) a předsedající *Laurent Martel* (Statistique Canada), **Demolinguvistické situace** (Situations démolinguistiques), organizátor a předsedající *Richard Marcoux* (Université Laval, Kanada), **Demografické chování a zdravotní stav** (Comportements démographiques et sanitaires), organizátorka a předsedající *Micheline Agoli-Agbo* (Université d'Abomey Calavi, Benin), **Demografická situace minorit** (Situation démographique des minorités), organizátorka *Snjezana Mrdjen* (Université de Zadar, Chorvatsko) a předsedající *Jacques Menthonnex* (Service Cantonal de Recherche et d'Information Statistiques, Švýcarsko), **Demografické chování a rezistence kulturních změn** (Comportements démographiques et résistances aux changements culturels), organizátor *Richard Marcoux* (Université Laval, Kanada) a předsedající *Cheikh M'Bac ké* (Senior Advisor à la Hewlett Fondation, USA), **Spolehlivost a relevance dat při zjišťování etnicity ve sčítáních** (Fiabilité et pertinence de la collecte des données ethniques dans les recensements), organizátor a předsedající *Didier Breton* (Université de Strasbourg II, INED, Francie), **Demografické ukazatele, etnické a kulturní klasifikace a nepřímé odhady** (Indicateurs démographiques, classifications ethnoculturelles et estima-

tions indirectes), organizátor a předsedající *Xavier Thierry* (INED, Francie), **Kultura a reprodukce** (Culture et reproduction), organizátorka a předsedající *Micheline Agoli-Agbo* (Université d'Abomey Calavi, Benin), **Regionální prostor, kulturní identita a demografické chování** (Espaces régionaux, identités culturelles et comportements démographiques), organizátor a předsedající *Byron Kotzamanis* (Université de Thessalie, Řecko), **Kultura a sexuální chování** (Culture et pratiques sexuelles), organizátorka a předsedající *Agnès Adjamagbo* (Institut de Recherche pour le Développement, Francie), **Rodinné hodnoty: tvorba a význam** (Valeurs familiales: construction et influence), organizátor a předsedající *Didier Breton* (Université de Strasbourg II, INED, Francie), **Etnicita, exogamie a sňatkové chování** (Ethnicité, mixité et comportements matrimoniaux), organizátor a předsedající *Réjean Lachapelle* (Statistique Canada), **Kulturní determinanty přežívání** (Les facteurs culturels de la survie), organizátor a předsedající *Christophe Bergouignan* (Université de Bordeaux IV, Francie), **Genderové a mezigenerační kontrasty** (Contrastes de genre et de génération), organizátor a předsedající *Rodéric Beaujot* (Université de Western Ontario, Kanada), **Vzdělání jako faktor demografické změny** (L'éducation, facteur de changement des comportements démographiques), organizátorka a předsedající *Claudine Sauvain Dugerdil* (Université de Genève, Švýcarsko), **Mobilita a kulturní a demografická adaptace** (Mobilité et adaptations culturelles et démographiques), organizátorka *Michela Pellicani* (Université de Bari, Itálie) a předsedající *Werner Haug*, (UNFPA, New York, OSN), **Náboženství a kultura jako faktory změny demografického chování** (La religion et la culture, facteurs de changement des comportements démographiques), organizátor a předsedající *Jean-Marc Rohrbasser* (INED, Francie), **Etnokulturní perspektiva a diverzifikace** (Prospective et diversité ethnoculturelle), organizátor a předsedající *Christophe Bergouignan*, (Université de Bordeaux IV, Francie). Za Českou republiku se konference zúčastnila *Jitka Rychtaříková* s příspěvkem **Past nízké plodnosti v České republice** (Le piège de la fécondité basse en République tchèque).

Kulturní faktor jako hlavní osa demografické konference byl chápán v nejšířším slova smyslu, tj. nejen jako hodnotová orientace nebo norma, ale také jako priorita, náboženská orientace, rodinný model, jazykové specifikum, sociální skupina či specifický region.

JR

Bibliografie

Výběr české demografické literatury za 2. pololetí 2007 a 1. pololetí 2008

I. Knižní publikace

1. *Analýza regionálních rozdílů v ČR*. Praha: ČSÚ, 2007, 82 s.
2. *České pohraničí (Bariéra nebo prostor zprostředkování?)*. Praha: Academia, 2007, 296 s.
3. Dudová, R. *Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého rodinného a partnerského života*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2007, 166 s.
4. Dudová, R. – Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Praha: Sociologický ústav AV, ČR, 2007, 129 s.
5. Dülsen, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). II. Vesnice a město*. Praha: Argo, 2006, 358 s.
6. Dülsen, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku. III. Náboženství, magie, osvícenství*. Praha: Argo, 2007, 339 s.
7. Hanáková, P. – Heczková, L. – Kalivodová, E. (eds.). *V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha: Slon, 2007, 437 s.
8. Havlík, J. (ed.). *Problematika Generace 50 plus*. Příspěvky ze IV. mezinárodní konference, která se konala 2. října 2007. Kontakt, supplement, 2008, č. 1, 100 s.
9. Horáková, M. – Macounová, I. *Mezinárodní pracovní migrace v ČR*. Praha: VÚPSV, 2008, 59 s.
10. Höhne, S. *Podpora rodin s dětmi a vliv peněžních transferů na formu rodinného soužití*. Praha: VÚPSV, 2008, 63 s.
11. Keller, J. – Tvrď, L. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: Slon, 2008, 184 s.
12. Kuchařová, V. *Rodina v zaměstnání V. Neúplné rodiny. Deskriptivní fáze analýzy*. Praha: VÚPSV, 2007, 57 s.
13. Langhamrová, J. – Kačerová, E. *Demografie*. Praha: VŠE, Oeconomia, 2007, 91 s.
14. Machovcová, K. (ed.). *Ženy na trhu práce: realita a perspektivy: sborník textů mezinárodního kolektivu autorek k problematice rovného zacházení na trhu práce*. Praha: Gender Studies, 2007, 60 s.
15. Mertl, J. – Vychová, H. *Úloha vzdělávání a zdraví v ekonomickém rozvoji. Teoretická analýza a její aplikace v podmínkách ČR*. Praha: Studia Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, 2007, 171 s.
16. Miller, J. *Uzavřená společnost a její nepřátelé: Město středovýchodní Evropy (1500–1700)*. Praha: NLN, 2006.
17. Motejl, O. *Rodina a dítě*. Sborník stanovisek veřejného ochránce práv. Praha: Kancelář veřejného ochránce práv, dostupné z: <http://www.ochrance.cz/documents/doc1197532465.pdf>
18. Nešporová, O. – Svobodová, K. – Vidvičová, L. *Zajištění potřeb seniorů s důrazem na roli nestátního sektoru*. Praha: VÚPSV, 2008, 85 s.
19. *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK, 2007.
20. Pořízková, H. *Analýza zahraniční zaměstnanosti v České republice: postavení cizinců na trhu práce a podmínky jejich ekonomické transformace*. Praha: VÚPSV, 2008, 76, 7 s.
21. *Postoj a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV, 2006, 108 s.
22. Rákoczyová, M. *Zaměstnavatelé zahraničních pracovníků v České republice a jejich role v procesu sociální integrace*. Praha: VÚPSV, 2008,
23. Remr, J. – Kotíková, J. *Podpora zaměstnávání starších osob*. Praha: VÚPSV, 2007, 30 s.
24. Stupnytskyy, O. – Kotíková, J. – Michalička, L. *Prognóza vzdělanostních potřeb za období 2007 až 2011. Zpráva o stavu rozvoje modelu pro předvídání vzdělanostních potřeb ROA-CERGE v roce 2006*. Praha: VÚPSV, 2007, 42 s.
25. Svobodová, K. *Životní situace vícečetných rodin*. Praha: VÚPSV, 2007, 44 s.
26. Szaló, C. *Transnacionální migrace: proměny identit, hranic a vědění o nich*. Praha: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury), 2007, 175 s.
27. Štechová, M. – Luptáková, M. – Kopoldová, B. *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: závěrečná zpráva*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2008, 111 s.
28. Tupá, B. (ed.). *Dámský gambit: zahájení vědecké kariéry*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2007, 89 s.
29. Vavrečková, J. et al. *Postavení vědy a výzkumu v ČR; riziko odchodu vědců, výzkumných a vývojových pracovníků z ČR do zahraničí: souhrnná studie*. Praha: VÚPSV, 2007, 70, 9 s.
30. Vavrečková, J. – Musil, J. – Baštýř, J. *Počty a struktury českých migrantů v zahraničí a ekonomická motivace k zahraniční pracovní migraci (se specifickým zaměřením na migranty ve Velké Británii)*. Praha: VÚPSV, 2007, 51 s.

31. Wokoun R. et al. *Regionální rozvoj: (výchozí regionální rozvoje, regionální politika, teorie, strategie a programování)*. Praha: Linde, 2008, 475 s.
 32. Zeman, K. *Faktory ovlivňující realizaci základních zájmů České republiky v EU v podmínkách stárnutí obyvatelstva (srovnávací analýza)*. Praha: Institut evropské integrace Newton College, a.s. 2007, 135 s.
 33. *Život žen a mužů. Analýza dat z publikace Zastřeno na ženy a muže 2007*. Praha: ČSÚ, 2008, 67 s.
- II. Soubory údajů**
34. *A léta běží... za rok 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 35. *Cizinci v České republice*. Praha: ČSÚ, 283 s.
 36. *Demografická ročenka České republiky 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 37. *Demografická ročenka České republiky 2007*. Praha: ČSÚ, 2008.
 38. *Demografická ročenka krajů 1998 až 2007*. Praha: ČSÚ, 2008.
 39. *Demografická ročenka okresů České republiky 1991 až 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 40. *Demografická ročenka správních obvodů obcí s rozšířenou působností 1995 až 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 41. *Demografie podniků v ČR – výsledky za roky 2000 až 2005*. Praha: ČSÚ, 2008.
 42. *Gender a cizinci*. Praha: ČSÚ, 2006.
 43. *Příjmy a životní podmínky domácností ČR v roce 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 44. *Život cizinců v ČR, 2007*. Praha: ČSÚ, 2007.
 45. *Vnější příčiny úmrtí v ČR v letech 1994 až 2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 46. *Vysokoškoláci z demografického pohledu 1991–2006*. Praha: ČSÚ, 2007.
 47. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2007*. Praha: ČSÚ, 2008, dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/4007-08>
 48. *Zemřelí podle podrobného seznamu příčin smrti, pohlaví a věku v ČR (1919 až 2006)*. Praha: ČSÚ, 2007.
- III. Výběr statí**
49. Bartošová, M. *Životní dráhy prvorodiček po třicítce: proč mít dítě později?* Gender, rovné příležitosti, výzkum (GRPV), 2007, 8, č. 2, s. 75–81.
 50. Davidová, E. – Elichová, M. – Dvořáková, J. *Kvalita života z aspektu determinant zdraví romského obyvatelstva*. Kontakt, 2008, č. 1, s. 163–171.
 51. Hašková, H. *Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006*. GRPV, 2007, 8, č. 2, s. 15–26.
 52. *Historie vývoje sociálního a zdravotního pojištění na našem území*. Forum sociální politiky (FSP), 2008, 2, č. 4, s. 25–26.
 53. Homolka, J. – Krejbič, F. – Holub, J. *Tuberkulóza v České republice v roce 2006*. Časopis lékařů českých (ČLČ), 2007, 146, s. 681–686.
 54. Kocourková, J. *Rodinná politika v ČR: mění se přístup státu k rodinám?* Sborník z kongresu Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu (SKSPRSV), Pardubice 2007, dostupné z: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cislocclanku=2007110902>
 55. Konečná, H. *Individuální rizika odkládání rodičovství do vyššího věku*. (SKSPRSV), Pardubice 2007, dostupné z: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cislocclanku=2008060201>
 56. Krejbič, F. – Homolka, J. *Tuberkulóza u cizinců v České republice v letech 2003–2006*. ČLČ, 2008, 147, s. 155–158.
 57. Křížová, A. *Nepřilíh harmonická realita. Rodičovské kombinace práce a péče v mezích genderové struktury současné české společnosti*. GRPV, 2007, 8, č. 2, s. 60–67.
 58. Loužek, M. *Zachráni Evropu migrace?* Politická ekonomie, 2008, 56, č. 3, 362–379.
 59. Nešporová, O. *Mění se rodičovství v kontextu podmínek na trhu práce*. Forum sociální politiky (FSP), 2007, 1, č. 2, s. 13–17.
 60. Pollnerová, Š. *Některé aspekty vnitrogenační redistribuce v základním důchodovém systému*. FSP, 2008, 2, č. 2, s. 9–12.
 61. *Podpora Romů v Praze*. Práce a sociální politika, 2007, 4, č. 11, s. 2.
 62. Potančoková, M. *Konstruktivní plánovaného rodičovstva v období státního socialismu v bývalom Československu*. GRPV, 2007, 8, č. 2, s. 27–34.
 63. Příbyl, S. *Církevní sňatky – kdy je uznává stát*. Právo a rodina, 2007, 10, č. 2, s. 9–12.
 64. Slepíčková, L. *Vajíčko, spermie, zkumavka... a gender. Postoje českých žen a mužů k asistované reprodukci a adoptivnímu rodičovství*. GRPV, 2007, 8, č. 2, s. 68–75.
 65. Tamášová, V. *Súčasná rodina na Slovensku a jej vývojové trendy*. (SKSPRSV), Pardubice 2007, dostupné z: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cislocclanku=2008053106>
 66. *Úvahy nad současnou reformou podpory rodin*. FSP, 2008, 2, č. 4, s. 21–24.
 67. Výborná, R. *Rodinná politika státu a slučitelnost práce a rodiny – placená péče o dítě jako alternativa ke státním zařízením*. (SKSPRSV), Pardubice 2007, dostupné z: <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cislocclanku=2008060301>
 68. Vyhlídal, J. – Rákoczyová, M. – Trbola, R. – Kofroň, P. *Zaměstnávání cizinců v ČR a jejich integrace*. FSP, 2008, 2, č. 2, s. 19–22.

hru